

'פוליטיקה מלמטה': מחאה, אלימות וצדק חברתי בעיר שיראז, 1835-1848

משה אהרנוב

בתקופת שלטונו של מוחמד שאה (1835-1848) התגייסו תושבי העיר שיראז לפעילות פוליטית, לעתים אלימה, כדי לקדם את רצונותיהם וכדי לכפות קודים תרבותיים מושרשים, קודים שהעליות בעיר הפרו הפרה בוטה. המאמר דן תחילה ברשתות החברתיות ובמנגנוני הגיוס לפעולה בשיראז. לאחר ניתוח החיים הפוליטיים והמצב החברתי-כלכלי בדרום איראן בתקופה הנדונה, המאמר בוחן את המחאות העירוניות ואת ה'פוליטיקה מלמטה' של האוכלוסייה המקומית ומתמקד באנשי הבזאר והשוליים החברתיים. המאמר מוכיח שלמרות היעדר מוסדות פוליטיים עירוניים רשמיים ותודעה מעמדית, ולמרות תלותם בבעלי הכוח, לא היו משלמי המסים 'קורבות בלתי נמנעים' של המערכת הפוליטית והחברתית בעיר, ובמקרים רבים, בעיקר בעתות מצוקה וחוסר צדק משווע, הצליחו לשאת ולתת עם הרשויות בעיר ולהשמיע את קולם בכירור. בין היתר, הצליחו אנשי הבזאר ואנשי השוליים להתנתק מהמרחב הפוליטי שנשלט בידי העליות. הם ניצלו את הסכסוכים הפנימיים ומתמשכים בין חברי העליות השליטות ואת רגישות השלטון החלש בטהראן לאתוס של השושלת הקאג'ארית להבטיח שקט ויציבות בממלכה והשתתפו ב'פוליטיקה מלמטה' כדי לקדם צדק חברתי וכלכלה מוסרית – מושגים שהיו מושרשים בחברה המקומית.

מבוא

מאז השתלטה על איראן ב-1796, סבלה שושלת בית קאג'אר מלגיטימציה חלקית ומהיעדר כריזמה ויוקרה כשל קודמתה, השושלת הספּוּיית (1501-1722). אמנם אקא מוחַמַד שאה, מייסד השושלת, ויורשיו יצרו קשרים טובים עם חכמי הלכה (מג'תהדון) שיעים בכירים, אך אלו העניקו לשושלת החדשה לגיטימציה חלקית בלבד (Arjomand 1981: 45-60; Gleave 2005: 5). נוסף על כך, היה המנהל המלכותי בטהראן קטן, לא מקצועי ונתון לשליטתו המלאה של השאה, ואילו הצבא הסדיר היה

שבטי, לא מאורגן ולא ממושמע, ומורל החיילים היה נמוך (Sheikhholeslami 1978: 210-212; Martin 2005: 133-146). גם מערכות המשפט, הכלכלה, החינוך והרווחה לא היו בידי הממשלה, אלא בשליטת אנשי הדת (עולמא), סוחרים ומנהיגים מקומיים (Martin 2005: 13-14).

מחוץ לטהראן נאלצו המלכים מבית קאג'אר לקדם את האינטרסים שלהם – שמירת הסדר וגביית המסים – בעזרת מתווכים ומשתפי פעולה בני המקום (Abrahamian 1974: 13-14, 27). קשייה של השושלת לחזק את מעמדה מחוץ לטהראן ולכפות את האינטרסים שלה גדלו מאוד בעקבות מעורבותן הגוברת של המעצמות האימפריאליות, רוסיה ובריטניה, בענייניה הפנימיים של איראן מראשית המאה התשע-עשרה. שתי המעצמות כפו את האינטרסים הצבאיים והכלכליים שלהן בכוח רב, ולא עודדו רפורמות ושינויים במערכות השלטון והכלכלה, כפי שעשו באימפריה העוסמאנית (Enayat 1970: 141-159).

על רקע מגבלות אלו, הסתמך שלטונו של בית קאג'אר, בראש ובראשונה, על עקרונות השריעה והאסלאם, עקרונות שהגדירו את מערכת היחסים בין הסמכות המלכותית לבין הנתינים¹. השליטים האיראנים התחייבו לפעול על פי עקרונות ההלכה האסלאמית והצדק (עֶדֶל), להבטיח פרנסה הולמת לנתיניהם, לחלק את עושרם, להבטיח איזון (מִיזָאן) נכון בין כל חלקי החברה וליצור למענם תנאים הולמים לקיום חיי הדת והמוסר הדתי. בתמורה לכך דרשו השליטים מנתיניהם נאמנות, צייתנות ומסים (Khadduri 1984: 283-284; Martin 2005: 9).

תפיסה זו של צדק הייתה מושרשת בשיעה באיראן שנים רבות לפני שהופיעה במחשבה המערבית במהלך המאה התשע-עשרה. מן המאה השש-עשרה, ובעיקר בשלהי התקופה הספרית, הופיעה באיראן, ביוזמת פוסקי הלכה בכירים (כמו מג'לסי), תאוריה פוליטית שמיסדה מסורות מקומיות קדם-אסלאמיות של צדק חברתי, ונועדה להבטיח להמוני המאמינים ביטחון במציאות היום-יומית הבלתי נסבלת של אסונות טבע, מגפות, רעב, פשיטות שבטים והיעדר מנגנונים חברתיים ממוסדים להבטחת החיים והרכוש (מעין ביטוח). תאוריה זו קבעה שבתמורה לנאמנות נתיניו ולתשלומי המסים, חייב השליט השיעי לנהוג בנתיניו בהגינות ובאדיבות. אם הנתינים חלשים וחסרי הגנה, עליו לנהוג בהם ברחמים, להבטיח להם פרנסה הוגנת, ובעתות משבר קשה, לא לגבות מהם מסים (Lambton 1981: 283-284). עיקרון זה היה נטוע עמוק בתרבות הפוליטית של הנתינים ובזיכרון הקיבוצי שלהם, ועיצב במידה רבה את מערכת היחסים בין 'המדוכאים' (מִזְלֻמִּין) ל'בעלי השררה' (אַלִּמִּין) (Afshari 1983: 142-143).

1 לפרטים על מקורות לגיטימציה נוספים של בית קאג'אר, ראו: Martin 1989: 23.

האנתרופולוג ואיש מדע המדינה ג'יימס סקוט כינה את היחסים האלה בין השליט לנתיניו ‘אתיקה של קיום’ (Subsistence Ethic) (Scott 1976: 1-2); וא"פ תומפסון (Thompson) כינה את התודעה של ההמון המדוכא בכל מקום ‘כלכלה מוסרית’ (Moral Economy).² לפי תומפסון, במרכז תפיסת הכלכלה המוסרית של ההמון עמדו מוסכמות חברתיות, ערכים ומנהגים מקומיים שהגדירו את מערכת הציפיות של הנתינים משותפיהם החברתיים והכלכליים ומבעלי התפקידים. פגיעה בערכים ובמנגנונים החברתיים המוסורתיים סיפקה אפוא להמון לגיטימציה לצאת נגד העיליות (האליטות) ונציגי הרשויות ולהגן על הסדר החברתי והתרבותי הישן שנפגע.³ ואכן, המאמינים השיעים מחו בדרכים שונות, לעתים אלימות, על מדיניות השליטים: על מעשיהם של פקידים ‘רעים’, על מדיניות מיסוי שרירותית ועל הפרה של ערכים מוסכמים ושל כללי התנהגות מקובלים מצד בעלי הכוח.

רצונם העז של המלכים האיראנים לזכות בדימוי של שליטים מוסלמים צודקים הגביל מאוד את כוחם, והם נאלצו להתחשב בדרישת נתיניהם לצדק חברתי, כפי שזו בוטאה במשא ומתן עם הרשויות, ולפעמים גם במאבקים אלימים. ההתרחשויות בעיר שיראז שבדרום הממלכה בשלהי שנות השלושים של המאה התשע-עשרה מספקות עדות מוחשית למגבלות כוחו של המשטר הקאג'ארי מחד גיסא, ולכוח המיקוח של האוכלוסייה העממית מאידך גיסא. בשנים אלו, על רקע מלחמת הֶרָאָת בין איראן ובריטניה (1838-1842) והמשבר הכלכלי הקשה, מחו תושבי העיר על המיסוי העושק של הרשויות, ואף נקטו מעשי אלימות במסגרת מתאה זו. מחאות אלו, שנמשכו גם בשנים שלאחר מכן, היו ביטוי לכלכלה המוסרית של ההמון, והן הראו מאוד את נציגי המשטר בעיר ואת בעלי הרכוש.

2 תומפסון פיתח את המושג ‘כלכלה מוסרית’ כדי להוכיח שהתגכשות תודעתו העצמית של מעמד הפועלים באנגליה והיפרדותו מהאצולה ומהבורגנות, לא הייתה תוצר של היסטוריה כלכלית, כפי שטענו חוקרים מרקסיסטיים, אלא תהליך לא אחיד וארוך, הקשור לתהליכים חברתיים ותרבותיים (Thompson 1971: 78-79). תודתי לקוראת אנונימית שהסבה את תשומת לבי למאמר זה.

3 במחקר זה מציין המושג ‘כלכלה מוסרית’ מערכת ערכים ייחודית ונבדלת של השכבות העמלות בעיר, מערכת שעמדה מאחורי פעולותיהן היום-יומיות ועיצבה את מחשבתן הפוליטית ואת התנהגותן. עם זאת, אין הכוונה לומר שלתודעה זו הייתה מהות אחידה, כוללת ובלתי משתנה, שכפתה התנהגות אוטומטית ורציפה של ההמון. תודעה זו תיבחן כאן בנסיבות היסטוריות מסוימות ואגב הבחנה בין צורות שונות של מתאה והתרסה מצד קבוצות שונות באוכלוסייה נגד הרשויות. לביקורת מעניינת על מושג התודעה המשותפת ועל ‘הכלכלה המוסרית’, ראו: אר'האנלון 2004: 176-184.

מאמר זה ינתח את דפוסי ההשתתפות של הנתינים משלמי המסים ושל גורמים משולי החברה בחיים הפוליטיים בעיר שיראז.⁴ שיראז, בירת מחוז פֶּאָרְס, הייתה עיר מנהל חשובה ועל כן שימשה מקום מפגש בין נציגי השלטון לאוכלוסייה העירונית, והייתה מרחב פעולה משותף לנסיכים, לנכבדים מקומיים ולהמון העירוני. ניתוח החיים הפוליטיים בעיר יקל עלינו לחשוף את המנגנונים שדרכם התגייס ההמון לפעילות פוליטית בעיר כדי לקדם את רצונותיו.

מאמר זה יוצא נגד ההנחה שהמערכת הפוליטית באיראן בתקופה זו הייתה חד-כיוונית לגמרי, קרי פעלה מלמעלה למטה בלבד (Bakhash 1971), וכי בית קאג'אר נהנה מכוח מוחלט (Katouzian 2003: 121). המאמר ינסה להוכיח שאף על פי שהאוכלוסייה העירונית הייתה לכודה בקליינטליזם שוחק ומניפולטיבי,⁵ שאפיין את הפוליטיקה של שיראז (ושל ערים רבות אחרות באיראן בתקופה זו), משלמי המסים לא היו 'קורבנות בלתי נמנעים' של המערכות הפוליטיות והחברתיות בעיר, כפי שהציע הובסבאום (Hobsbawm 1971: 11-12). במקרים רבים, בעיקר בעתות מצוקה וחוסר צדק משוע, הצליחו תושבי העיר לשאת ולתת עם הרשויות בעיר ולהשמיע את קולם בבירור.

הדיון יתמקד בתקופת שלטונו של מוחמד שאה באיראן בשנים 1835-1848. תקופה זו התאפיינה בשינויים חשובים במערכות הפוליטיות והכלכליות, הן ברמה הלאומית והן ברמה האזורית. תוצאות מלחמת הראת (1838-1842) והתמורות בדפוס סחר החוץ בדרום השפיעו השפעה ישירה על היחסים בין המשטר ונציגיו לבין תושבי העיר, ועודדו שינויים חשובים בדפוס המחאה של ההמון.

מבחינה מתודולוגית, מאמר זה נכתב בהשראת תאורית 'המערכת החברתית' – תאוריה הרואה בכל מערכת חברתית הרכב של יחידות משנה וישויות תלויות זו בזו ומקיימות יחסי גומלין ביניהן ועם סביבתן. היחידות משתנות בהתאם ליחסייהן עם המערכת הלאומית הכללית ומשפיעות בכך על תפקודה של המערכת כולה.⁶ העיר שיראז, למרות הקושי להגדיר במפורש את גבולותיה הגיאוגרפיים והתרבותיים, תיבחן אפוא כמרכיב חיוני ודינמי בתוך מערכות גדולות יותר: מחוז פארס ואיראן. הנחת

4 אפשר להבין את המושגים 'פוליטיקה' או 'פעילות פוליטית' בהתאם להגדרתו של מלקולם יאפ: 'שוק שבו קבוצות שונות נושאות ונותנות זו עם זו, מקדמות את האינטרסים שלהן בכוח או באיום בשימוש בכוח' (Yapp 1987: 36).

5 משמעות המושג 'קליינטליזם' במאמר זה היא מערכת סבוכה של מתן חסות פוליטית תמורת שירותים מסוגים שונים. ראו בהרחבה: Gunes-Ayata 1994: 19-28.

6 ראו: Bendix and Lapidus 1960; Parson 1967; Rapoport 1968.

היא שתמורות במערכות גדולות אלו השפיעו על תפקודה של העיר ועוררו שינויים ביחסים החברתיים ובדפוסי הפעולה של האוכלוסייה העירונית.⁷

כדי לדון בפעילות הפוליטית של השכבות העממיות בשיראז אנתח את ה'פוליטיקה מלמטה' (או ה'פוליטיקה של העם', להבדיל מה'פוליטיקה מלמעלה' או מה'פוליטיקה של הנכבדים'). משימתה של ה'היסטוריה מלמטה' היא 'להפוך נפקדים לנוכחים, לאכלס חלל ריק בדמויות המאופיינות בחזות צנועה ובלויה מרוב עמל' ו'לייצג את תודעת הכפיים בהיסטוריוגרפיה של העליות' (Chattejee 1983: 62).⁸ מחקרי זה נסמך גם על אסכולת 'לימודי הכפיים' (Subaltern Studies), המבקשת 'לשחזר את צורות הסובייקטיביות, ההתנסות והסוכנות הייחודיות למנושלים' ו'לשקם את ההתנסות' של מי 'שהוחכאו מן ההיסטוריה' (או'האנלון 2004: 153, 159).⁹ בהשראת אסכולה זו, מחקר זה מניח שמחוץ למרחב הפוליטי שהעליות שולטות בו קיים מרחב פוליטי נוסף, מרחב אוטונומי או אוטונומי יחסית שאינו מנותק לחלוטין מעולם העליות (או'האנלון 2004: 175-176). במרחב זה השחקנים הראשיים אינם העליות ובעלי הכוח והשררה, אלא הכפיים – קבוצות המון מנושלות המבקשות, בלי קשר ל'פוליטיקה מלמעלה', להגן על ערכים, על סמלים ועל נורמות, השונים מאלה של העליות (Guha 1988a: 40-41).

אם כן, מחקר זה מצטרף למגמה המבקשת לבדוק את ה'היסטוריה מלמטה' ולשחרר את המחקר ההיסטורי מ'אליטיזם אקדמי', קרי מחקר האמצעים והמנגנונים שבאמצעותם שלטו העליות ובעלי הכוח בחברותיהם. אף על פי שמגמה זו חדשה יחסית בהיסטוריוגרפיה של המזרח התיכון ושל איראן, חשוב להדגיש שהמחקר ההיסטורי העוסק באיראן בתקופת בית קאג'אר סבל מ'אליטיזם אקדמי' פחות מתחומי מחקר אחרים. מצד אחד, מכיוון שהשלטון בתקופה זו היה חלש ומוסדותיו היו רופפים, חסרו לעליות בדרך כלל כלים לכפיית הגמוניה ושליטה; ומצד אחר, המערב הקולוניאלי עדיין לא קידם אינטרסים כלכליים וגיאוגרפיים מרחיקי לכת ומערכות מתוחכמות של כיבוש ושליטה. במציאות זו נותר פתח רחב יחסית, דרכו השמיעו החלשים בחברה העירונית באיראן את קולם והשפיעו באופן יוצא מהכלל על ההיסטוריה שלהם.

- 7 על השימוש בתאוריה זו בניתוח ערים ערביות בתקופה העוסמאנית, ראו: Barbir 1980: 4.
- 8 Burke and Lapidus 1988: xv-xvi.
- 9 א"פ תומפסון טוען ש'היסטוריה מלמטה' חוקרת את ההתנסויות, את הערכים החברתיים ואת תרבותם של האנשים העובדים ומשחזרת אותן (Thompson 2001: 481-489).
- 9 פרטים נוספים על ראשית הדרך של לימודי הכפיים והביקורת על 'ההיסטוריה מלמעלה', ראו: Guha 1963; Guha 1974; Guha 1988a.

בחינת ה'היסטוריה מלמטה' של שיראז תאפשר לנו אפוא להבין כיצד נקטו נתינים חסרי תודעה מעמדית במעשי אלימות ובצעדי מחאה בשעה שהרגישו שהכלכלה המוסרית נפגעת. האתגר המרכזי של מחקר זה הוא 'להשיב לכפיים היסטוריה' ו'צורת תודעה ועשייה שהיא רק שלהם' (או'האנלון 2004: 62). לשם כך אתאר את יחסי הגומלין בין ארבעה גורמים: המושלים (נציגי המשטר המרכזי); הפוליטיקאים המקומיים מקרב נכבדי העיר; האוכלוסייה העירונית, ובתוכה בעיקר שכבת הסוחרים הקטנים של בעלי הדוכנים; וחברי ההתארגנויות בשולי החברה. מערכת היחסים המורכבת בין הקבוצות החברתיות האלה הייתה דינמית, ובהיעדר מנגנוני ייצוג רשמיים, הותירה פתח שדרכו יכלו האנשים הפשוטים למחות על מה שחשבו לאי-צדק ולעוול חברתי, ולנסות לקדם עקרונות של כלכלה מוסרית.

בפרק הראשון של מחקר זה אעריך את מאפייני הרשתות החברתיות ומנגנוני הגיוס לפעולה בשיראז. מנגנונים אלו, מתברר, אמנם סבלו מפיצול ומפילוג, ובזמנים רגילים הקשו על קידום פעילות משותפת של תושבי העיר, אך בעתות של מצוקה קשה וסבל אפשרו גיוס של חלקים נרחבים מהאוכלוסייה העירונית למחאה נגד נציגי המשטר. הפרק השני ידון ברקע הפוליטי והחברתי-כלכלי של איראן בכלל ושל דרום הממלכה בפרט, רקע שהשפיע על אופי השתתפותם של תושבי העיר בפעולות המחאה האלימות נגד הרשויות. בפרק השלישי אתאר את 'הפוליטיקה מלמעלה' של שיראז, פוליטיקה ששלטו בה המושלים המקומיים, נציגי הרשמיים של המשטר, נכבדים מקומיים ופוליטיקאים בכירים, שנהנו מרשתות חסות רחבות בעיר ומחוצה לה. הפרק הרביעי הוא לבו של מאמר זה, ובו אדון במאפייני המחאות העירוניות וב'פוליטיקה מלמטה' של האוכלוסייה העירונית. לבסוף, אקדיש תשומת לב מיוחדת לניתוח השתתפותם של גורמים בשולי החברה העירונית במחאות – לגורמים הידועים בכינויים 'לוטים' (כרבים: אֶלֶנָאט). הדיון בשכבה חברתית זו יאפשר לנו להבין את פוטנציאל האלימות העירונית של ההמון, ובה בעת גם את מגבלות הכוח שלו בתקופה זו.

היסטוריונים שמומחיותם איראן הצביעו זה מכבר על הצורך לחקור ערים ואזורים שמחוץ לטהראן כדי לחשוף את מערכת היחסים בין המרכז לפריפריה ואת מנגנוני הפעולה של בני העיר לקידום האינטרסים שלהם.¹⁰ העיר שיראז, למשל, אמנם מוזכרת בכמה מחקרים על איראן,¹¹ אך חסרים מחקרים המנתחים את היחסים בין העיליות בעיר לשכבות העממיות, וכאלה החוקרים את המרחב הפוליטי האוטונומי של קבוצות ההמון בעיר. לפיכך, המחקר שלפנינו משלים פרק חשוב בהיסטוריה הפוליטית-חברתית של שיראז ושופך אור על תפקידם החברתי והפוליטי של הכפיים. מחקר

10 ראו: Farmayan 1976: v; Bonine 1977: 169; Nowshirvani 1983: 582.

11 ראו: ארמיאט 1931; Beck 1986; Perry 1979.

זה יכול לשמש גם מסגרת כללית לניתוח 'הפוליטיקה מלמטה' בתוך העיר האיראנית בראשית העת החדשה, ובמיוחד לתרום להבנתה של תפיסת הכלכלה המוסרית של ההמון העירוני, תפיסה שעודדה את הנתינים להשתתף בפוליטיקה העירונית.

משום שאין בידינו כתבים של הכפפים, שבאמצעותם הם השמיעו את קולם בביור, ובשל המחסור בתיעוד (לעומת הימצאותו של תיעוד רב לחקר ההיסטוריה החברתית של צרפת ואנגליה בימי הביניים ובראשית העידן המודרני, Hambly 1991: 542), ישמשו במחקר זה שלושה סוגי מקורות עיקריים: בראש ובראשונה, הכרוניקה של מירזא חסן פסאי, 'תאריך' פארסנאמה-י נאצרי, שהיא המקור החשוב ביותר להיסטוריה של פארס במאה התשע-עשרה; חומרי ארכיון בריטיים הנמצאים בארכיון ההודי (IOR) ובארכיון המרכזי של משרד החוץ הבריטי (PRO) בלונדון,¹² ובהם בעיקר דוחות של בני משפחת נואב הינדי, נציגי ממשלת הוד מעלתה בשיראז, שכמו משפחת פסאי, היו גם הם משפחת אצולה שיראזית, אך נמנעו בדרך כלל מלהשתתף בפוליטיקה המקומית; וכן ספרות נוסעים וספרות זיכרונות, שאפשר למצוא בה, בין היתר, עדויות ממקור ראשון על אירועים מרכזיים באזור.

מקורות מסוג זה, כפי שהזהיר ההיסטוריון ההודי רנג'יט גוהה (Guha), מבטאים בהכרח את נקודת מבטן של העליות ושל הרשויות הקולוניאליות,¹³ ואינם מסוגלים לחשוף לגמרי את מה שכינה סקוט 'תעתיקים נחבאים' (hidden transcripts), קרי את השיח של הכפפים המתרחש מאחורי הקלעים בפיקוחם של בעלי הכוח.¹⁴ כדי להתגבר על קשיים אלו הציעו חוקרים העוסקים בכפפים למקד את תשומת הלב במעשיהן של השכבות העמלות ובפעולותיהן בזירה הציבורית ולנסות להבין את מניעיהן (Chakrabarty 2000: 22-23), ובה בעת, להשתמש במונחים תאורטיים ובגישה ביקורתית כדי לפענח את 'קוד ההשתקה' במקורות הרשמיים, קוד 'המטשטש את הכוח ואת הכוונות של הכפפים' (Guha 1988b: 59). כך אפשר לחשוף טפח מן העולמות החברתיים והפוליטיים של האנשים 'המתגנבים בחשאי אל תוך המקורות ומשבשים

12 במקורות אלו גם המסמכים שמקורם ב-Foreign Office (FO), ונמצאים כיום ב-*Public Record Office* (PRO). המסמכים שסימנם R נמצאים היום ב-*Indian Office* Record (IOR). ראו גם ברשימת קיצורי שמות הארכיונים בסוף המאמר.

13 ראו בהרחבה: Guha 1988b.

14 ניגודם של 'התעתיקים הנסתרים', על פי סקוט, הם 'התעתיקים הגלויים', דהיינו יחסי הגומלין הגלויים בין הכפפים לבעלי הכוח. הנחת היסוד של סקוט היא שיש הבחנה ברורה בין ההתנהגות, השפה והמנהגים של העליות בזירה הציבורית, לבין השפה, הביקורת והבריחות של הכפפים, היוצרות שיח חתרני נגד ההגמוניה של העליות בחיים הציבוריים. להרחבה ראו: Scott 1990: 2-4, 7, 70.

באופן חלקי את שדות השיח המוסמכים' (קפלן 2004: 143).¹⁵ גישה זו מחייבת אותנו לראות בתושבי שיראז לא קורבנות תמימים של דיכוי, אלא נתינים שחוו 'דומיננטיות ללא הגמוניה' (Chakrabarty 2000: 20-21),¹⁶ והיו בעלי תודעה משלהם. בנסיבות היסטוריות מסוימות, אפשרה להם תודעה זו, למרות מגבלותיה, לפעול יחד נגד הרשויות. לפיכך, ינסה מחקר זה להציג את מערכת היחסים שבין העיליות לכפיים כמערכת משתנה, מגוונת ותלויה נסיבות שנבנתה מפעולות שני הצדדים גם יחד.

שיראז: הרשתות החברתיות ומנגנוני הגיוס של האוכלוסייה

העיר שיראז נודעה בהיותה מקום הולדתם של משוררים איראנים גדולים (סַעְדִי וְחַאפֵּז) ומיסטיקנים ידועים (מֶלָא סַדְרָא שִׁירָאזִי), ונוצר בה ריכוז גדול של אנשי רוח, אמנים ובעלי מלאכה. במהלך ההיסטוריה התפתחו בתושביה תודעה ייחודית ורגשות גאווה שייחדו אותם משאר תושבי איראן (זרכוב 1931/2: 1-26).

בהיעדר מוסדות רשמיים ייצוגיים, שדרכם יכלו בני העיר לקדם את ענייניהם (אינטרסים, תלונות וערכים) מול רשויות השלטון, התבססו התושבים על ארגון חברתי בלתי פורמלי ועל קשרים אישיים. למרות מגבלותיו וחולשותיו של סדר חברתי זה, כפי שיובהרו להלן, כשנעשה המצב בלתי נסבל, נעשה ארגון זה לבסיס חיוני לגיוס התושבים לפעולה למען קידום תביעותיהם.¹⁷

הבסיס לסדר החברתי בשיראז, כמו בערים אחרות באיראן, היו הרבעים, אלו היו מוקד לפעילות מחאה נגד השלטון כבר בימי הביניים (English 1966: 73-90). בשיראז היו עשרה רבעים, וככל הנראה, התגוררו בהם בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה בין שלושים אלף לארבעים אלף תושבים.¹⁸ החלוקה לרבעים לא הייתה

15 בהקשר זה הזהיר סם קפלן מפני גישה מהותנית, המניחה ש'פוליטיקה וחברה הן ישויות מובחנות ומובנות מאליהן', וכי העובדות ההיסטוריות שההיסטוריון מחלץ מהמקורות השונים מאורגנות בהכרח בתוך 'ראטיב קוהרנטי', שבו קיימות שתי ישויות נפרדות זו מזו – חברה ופוליטיקה' (קפלן 2003: 111, 113).

16 כלומר, לרשויות הייתה עליינות בתחומים רבים, אך הן לא נהנו מדומיננטיות מוחלטת, ולכן נשאר מרחב שהכפיים יכלו לקדם בו את תפיסת עולמם ואת ערכיהם.

17 על חשיבותם של ארגונים ומוסדות בלתי פורמליים לקידום האינטרסים של תושבי ערים ערביות בתקופה העוסמאנית, ראו: Hourani 1970: 14, 16; Burke and Lapidus 1988: Vol. 7: 3. בזמנים וגילים עוררו המערכות הבלתי פורמליות בעיר שיראז פיצול ופילוג בעיר, הקשו על פעילות פוליטית משותפת ושירתו את האינטרסים של נציגי המשטר המרכזי.

18 ראו גם: אפול אל-מלכ 1368: 48; Brugsch 1862: 18; Binning 1857, Vol. 2: 269; 'Notes on the Province and Cities of Southern Persia, 1849-1850', by FO 251/42, Keith Edward Abbott, p. 83.

מעמדית, ובתוך כל רובע היו אזורים מסוימים עשירים יותר מאחרים (תהליכי בידול כרוכים התחוללו רק במאה העשרים). רק מעטים מבני העיר היו בעלי רכוש, ואילו מרבית התושבים היו עניים וגרו בשכירות, לפעמים כמה משפחות בחדר אחד.¹⁹ אנשים מרקע אתני דומה נטו להתגורר יחדיו בשכונה אחת או ברובע אחד. האוכלוסייה בשיראז הייתה בעלת אופי שבטי, ורבים מהתושבים השתייכו לאחד השבטים שחיו בסמוך לעיר. מקצתם התיישבו בעיר התיישבות קבע, ואילו אחרים גרו בה באופן זמני.²⁰ ההשתייכות השבטית של חלק גדול מהאוכלוסייה בעיר והקשרים השבטיים החזקים יצרו תשתית של ערכים משותפים וחיוזקו את תחושות האחוה בקרב התושבים.

בעיר התגוררו גם בני מיעוטים דתיים. העדה הדתית הלא-מוסלמית הגדולה ביותר בעיר הייתה העדה היהודית, ובניה השתלבו במידה זו או אחרת בחיי הקהילה המקומית. לצדה של העדה היהודית חיו בני העדה הקטנה של בני הדת הפרסית העתיקה, הזרתוסטרא,²¹ ובני העדה הארמנית, שהייתה קטנה מהעדה היהודית, אך חשובה ממנה מבחינה כלכלית ופוליטית (Lorimer 1915, Vol. 1: 343-347). רובעי העיר היו יחידות חברתיות שהצמיחו סולידריות ותחושת גורל משותף בקרב תושביהן. בניגוד ל'קהילות המדומינות' של העידן המודרני, הרבעים היו קטנים ותושביהם הכירו בדרך כלל זה את זה. ברחובות העיר, בבתי המרחץ, במועדוני הספורט (זורח'אנה) ובבתי הקפה בעיר, נפגשו הגברים ויצרו קשרים חברתיים ויחסים קרובים שצמחו לרשתות חברתיות לא רשמיות. רשתות אלו סיפקו תמיכה ועזרה לתושבי הרובע בחיי היום-יום והיוו בסיס להתארגנות התושבים למחאה פוליטית כנגד מדיניות הרשויות.²² בו בזמן, הזדהות האנשים עם הרובע שלהם גרמה לפעמים

19 משקיפים זרים העריכו ששכר הדירה ששילמו בני העיר היה יקר ביחס לגובה המשכורות ולאמצעי המחיה של מרבית התושבים. ראו למשל: Kinneir 1818: 62.

20 נראה שקבוצות שבטיות רבות התיישבו בשיראז התיישבות קבועה או זמנית בהתאם למצב התעסוקה. ראו: פסאי 1894/5, חלק 2: 109-203, 314. מלברס נמצאו בפארס גם חמישה שבטים ממוצא ערבי שנודעו בשם 'חמסה'. שבטים אלו נהנו מעצמאות רבה יחסית, ויחדיו אתגרו את הסמכות המרכזית בשיראז ובטהראן. ראו: Beck 1986: 1-77; Oliver 2005: 249-306 [1807].

21 ראו: Stern 1854: 85-132; Binning 1857, Vol. 1: 232, 270-271, 292; Loeb 1977: 204-205.

22 השוו: Lambton 1970. מוסד הזורח'אנה הוא מוסד קדם-אסלאמי שהיה נטוע בתרבות האיראנית העתיקה ושימש מקום לאימונים גופניים ולתחרויות היאבקות של גורמים בשולי החברה העירונית (שנודעו בכינוי 'לוטים'). להבדיל ממועדוני הספורט בעידן המודרני, האימון בזורח'אנה היה קבוצתי בעיקר והדגיש ערכים כמו גבורה, אומץ לב, מוסר, ונאמנות. לנביא מוחמד ולאמאמים השיעים, ולעתים אף שימש מוקד לפעילות פוליטית של התושבים. להרחבה ראו: Floor 1971a: 103-115.

לחוסר יציבות ולערעור הסדר הפנימי. כך, בהזדמנויות רבות ניכרה מתיחות בין הרבנים, ומעשי איבה רבי משתתפים בין הרבנים היו עניין שבשגרה.²³ הרבנים נחלקו לשני מחנות לפי הזדהותם הפוליטית: תושבי הרבנים המזרחיים בעיר שיראז קראו לעצמם חידארי, דהיינו תומכי הסלטאן חידאר, שהיה צאצא של המלכים הספויים והשיח' של המסדר הסופי שלהם; ואילו תושבי הרבנים במערב העיר קראו לעצמם נעמתי, דהיינו תומכי השיח' של מסדר הדרוישים, נעמתאללה (Watson 1860: 110; פסאי 1894/5, חלק 2: 22).²⁴ חלוקה זו התפתחה בערים האיראניות עוד בעידן הספוי (1501-1726) בתגובה לאחדות האזורית שכפו השלטונות והמרכזים המנהליים, המסחריים והדתיים של העיר, ומאוחר יותר המשיכה לשמש בסיס להתארגנות לפעולה של תושבי העיר נגד הרשויות מצד אחד (Ashraf 1970) ומקור לפיצול ולפילוג מצד שני.

החלוקה בין נעמתי לחידארי פילגה את העיר, ובזמנים שונים, בעיקר בחגים ובטקסים דתיים, פרצו סכסוכים בין הצדדים. פסאי, בן לאחד המשפחות הנכבדות בעיר, ציין כי 'שלוש או ארבע פעמים בשנה נלחמו תושבי הצדדים היריבים אלו באלו, ובכל אחד מהמקרים היו כמה הרוגים ופצועים רבים מכל צד'.²⁵ בשיראז החלו הסכסוכים האלימים בין הצדדים להתמעט בהדרגה החל משנות השלושים, אך נאמנויות אלו המשיכו להיות מרכיב חשוב בסדר החברתי בתוך חומות העיר. אישור לכך הגיע מהמשקיף הבריטי אבוט (Abbott), שכתב בשלהי שנות הארבעים של המאה התשע-עשרה, שתושבי שיראז הם פוחזים ועזי פנים בעירם, אך אינם אמיצים ביותר מחוצה לה (Amanat 1983: 160-165).

החלוקה לרבנים והפיצול בין חידארי לנעמתי היו אפוא מקור חשוב לזהות ולארגון פעולותיהם של מקצת תושבי העיר, אך הם הקשו מאוד על גיבוש חזית פעולה משותפת. את החלוקה הזאת ניצלו לעתים נציגי רשויות השלטון, בעיקר מושלים

23 למשל, בחודש מחרם 1841 פרץ סכסוך אלים ועקוב מדם בין שני רבנים בחלק המערבי של העיר בהשתתפות חמשת אלפים איש (FO 248/99 Shiraz Agent: April 1841).

24 חמשת רובעי חידארי במזרח שיראז הם: 'אצחאק בג', 'באזארי מרד', 'באלא כבת', 'דרבי-שאהאדה' ו'מידאני-שאה'. חמשת רובעי נעמתי במערב העיר הם: 'דרבי-מסג'ד', 'סר-י באר', 'סרדנג', 'סנג'י סיה' ו'לב'י אב'. ראו: פסאי 1894/5, חלק 2: 22; פרצת שיראזי 1896/7: 432-433.

25 ראו: Watson 1860: 110; פסאי 1894/5, חלק 2: 22. את הקרבות בין הצדדים ארגנו בתקופה הנדונה התושבים, והם הביעו בכך את תסכולם ואת חששם מהעתיד הפוליטי המעורפל, במיוחד בשעות מצוקה וחוסר ביטחון. ראו למשל: FO 248/99 Shiraz Agent: March 1840.

חלשים, כדי להסית את קבוצות התושבים אלו נגד אלו (פסאי 1894/5, חלק 1: 286, חלק 2: 22).

חשיבות רבה לגיוס בני העיר לפעולות מחאה ולארגון הייתה לשווקים – הם שימשו מרכזים מסחריים, מנהליים, פיננסיים ותרבותיים של החברה העירונית באיראן (Parsa 1989: 92; Keshavarzian 2007: 5-6). השווקים החשובים בשיראז היו 'בזאר וכיל' ו'בזאר נו', שנמצאו במרכז העיר, סמוכים זה לזה, והיו מרכזים של פעילות כלכלית ושל מגורים. היו בהם חנויות אחידות, מעברים צרים, בתי מלאכה, כיכרות, מבנים דתיים, בתי רחצה, משרדי ממשלה (בעיקר בתי משפט) ומוסדות ציבור אחרים. בשווקים נמצאה גם התעשייה המקומית הייחודית של שיראז, ואומנים מאותו מקצוע התרכזו לרוב ברחוב אחד או בסמטה אחת. הם היו מאורגנים, בדרך כלל, בגילדות מקצועיות, ובראשם עמדו הראשים (אוסתאד') והבכירים (רישסיפידאן) – אומנים מנוסים ומכובדים, שבבו מסים מטעם הממשלה ווידאו שהוראותיה ימולאו. רבים מאנשי הגילדות היו קשורים בקשרים אישיים וכלכליים לסוחרים הסיטונאים (תג'אר) העשירים, שניהלו למעשה את החיים הכלכליים וזכו ליוקרה חברתית ולעושר.

בקהילת הסוחרים בלטו במיוחד הסיטונאים. אלו התעשרו הודות לתמורות בסחר החוץ של איראן החל בעשורים הראשונים של המאה התשע-עשרה, והודות לצמיחתה של שיראז ולהיותה מרכז הצריכה החשוב ביותר בדרום איראן (FO 251/ Consul K. E. Abbott's notes, 30.9.1850: 42). הסיטונאים מכרו וקנו מוצרי צריכה וחומרי גלם, בעיקר מהודו ומבריתניה, ונהנו מקשרים טובים עם הממשל המרכזי ועם סוכניו. ואולם, למרות כוחם הכלכלי והשפעתם החברתית הרבה, הם נמנעו מלהתערב בוויכוחים הפוליטיים בעיר ובמחוז בתקופה שהמחקר הזה עוסק בה.²⁶

אף על פי שלמרבית הצער אין בידינו מקורות החודרים לנבכי החיים בשוק, מן המקורות שלפנינו עולה תמונה ברורה של קשרים הדוקים בין אנשיו. סוחרים, בעלי מלאכה ועובדי הגילדות היו קשורים זה לזה בקשרי משפחה, והרשתות החברתיות והכלכליות הענפות שקישרו בין האנשים העמיקו את תחושת הסולידריות בין חברי קהילת השוק (Lambton 1970, Vol. 1: 76), ואף שימשו בסיס לפעילות פוליטית. באופן טבעי, ככל שרשתות חברתיות רבות יותר היו מעורבות בגיוס חברתי, השתתפו אנשים רבים יותר במחאה נגד הרשויות, והפוטנציאל לאלימות גדל. רשתות אלו היו דינמיות – היו בהן אנשים מרבעים שונים בעלי זיקות שונות, והן גיבשו באופן בלתי רשמי את קהילת השוק ליחידה חברתית מאורגנת שהתעלתה במקרים רבים מעל לפיצולים העירוניים המסורתיים. כך למשל, תושב רובע במזרח העיר היה יכול להשתייך בעת ובעונה אחת לכמה רשתות חברתיות חופפות ואף מנוגדות לכאורה

(שכונה, רובע, חידארי, שוק), ובמקרה הצורך להתגייס לפעילות משותפת לקידום ערכים ואינטרסים משותפים. רשתות חברתיות אלו היו קשורות למסגדים – הם עמדו בקרבת מקום ושימשו מקום מפגש בין אנשי השוק לעולמא.

קהילת אנשי הדת בשיראז הייתה מגוונת. היו בה, בין השאר, בנים למשפחות ותיקות ששיתפו פעולה עם השלטון מאז השושלת הספווית ושימשו בתפקידים ציבוריים בכירים, כמו אַמאם ג'מעה, שיח' אל-אסלאם ומלאבאשי. על פי רוב לא היה לאלו מעמד דתי בכיר והם לא נהנו מתמיכה עממית רחבה. חשוכים יותר במערך החברתי-פוליטי בעיר היו חכמי ההלכה (מג'תהדון) האסולים הבלתי תלויים.²⁷ על רקע היעדר מוסדות ציבוריים בעיר, תיווכו חכמי ההלכה בין הרשויות לבין התושבים וזכו לעמוד בראש רשתות חברתיות שחברו בהן תושבים מכל הרבעים, ולפיכך היו חיוניות ליצירת שיתוף הפעולה בין התושבים במאבקם לקידום תביעותיהם.

הבסיס למעמד החברתי של חכמי ההלכה היה הידע שלהם בחוקי השריעה, חוקים ששימשו עקרונות מרכזיים בחיי היום-יום של המאמינים, וכן שליטתם במוסדות הַנֶּקֶף, שליטה שחיוקה את עצמאותם הכלכלית של אנשי הדת. מעבר לכך, בין אנשי הדת לבין קהילת השוק נוצרו על פי רוב קשרים חזקים ותלות הדדית, ששימשו בסיס לחיים החברתיים והפוליטיים בערים: בתמורה למגוון שירותים, כמו חינוך ילדיהם וטיפול בסוגיות משפטיות (נישואין, גירושין ופטרון סכסוכים), העניקו סוחריו השוק לחכמי ההלכה תרומות וולונטריות ומסים דתיים (זַכָּאֵת וחֶ'מֶס). בהדרגה, ככל שהתחזק כוחם הכלכלי, נעשו חכמי ההלכה לפטרונים חזקים העומדים בראש רשת רחבה של בני חסות מקרב המאמינים. חלק מהתרומות חזרו לקהילה ועזרו במימון מסגדים ובתי ספר ובמלגות לתלמידי הדת שהקיפו את חכמי ההלכה. חכם ההלכה היה תלוי אפוא במידה רבה בתומכיו, והיה מחויב לנסות להגן עליהם מפני פגיעה בכלכלה המוסרית.²⁸

למרות כל מה שנאמר עד כה, יש לסייג ולומר שאמנם הקשרים בין קהילת השוק למסגדים היו חשובים ביצירת האחדות העירונית ובארגון התושבים לפעולה, אך קשרים מסוג זה היו חלשים בשיראז יחסית לערים אחרות באיראן.²⁹ הסיבות המרכזיות לחולשה של האסוליה בשיראז בשנים אלו היו האופי הפלורליסטי של חיי הדת בעיר

27 ה'אסוליה' הוא זרם בשיעה הטוען שחכמי ההלכה הם הפרשנים המוסמכים היחידים של הדת. לקראת סוף המאה השמונה-עשרה הייתה האסוליה לזרם הדומיננטי בשיעה באיראן. בעקבות זאת, חל גידול עצום בכוחם החברתי והפוליטי של חכמי ההלכה. לפרטים נוספים, ראו: Cole 2007: 58-78.

28 לניתוח תמציתי של היחסים בין השוק לאנשי הדת באיראן, ראו: Ashraf 1983: 16-18.

29 ראו למשל את יחסי השוק-אנשי הדת באספהאן: Martin 2005: Chap. 4.

ונוכחותם של מסדרים סופיים בעיר, בעיקר 'נעמתאללה' ו'דהראבי', מסדרים שעדיין התחרו בכוחם של חכמי ההלכה האסולים.³⁰

בתחתית החברה העירונית ניצבו האנשים הפשוטים, שעסקו בעיקר בעבודות לא-מקצועיות וקיבלו בעבורן תשלום נמוך מאוד – סוחרים זעירים, רוכלים, בעלי מלאכה קטנים, דרושים, קבצנים, שומרים, משרתים, עובדי כפיים, סבלים וכדומים. מקצת העניים, בעיקר צעירים מובטלים, היו מעורבים מעורבות פעילה בחיים החברתיים והפוליטיים בעיר. הם היו מאורגנים בקבוצות או בכנופיות, בדרך כלל על בסיס השתייכותם לרובע מסוים.³¹ קבוצות אלו בשיראז, שנודעו בשם 'לוטים', מילאו תפקיד מרכזי בחיים הפוליטיים בעיר: בדרך כלל היו חבריהן בני חסותם של פוליטיקאים מקומיים במאבקי הכוח שלהם נגד הנציגים הרשמיים של המשטר בעיר, והם ביצעו בשמם מעשי אלימות כדי להכריח את המושל ואת אנשיו. במקרים אחרים, בשעה שהמצב היה קשה מנושא, דימו עצמם הלוטים לגיבורים מן הספרות האיראנית שנודעו במלחמתם באי-הצדק. הם ניצלו את קשריהם עם פוליטיקאים בכירים ועם נכבדי העיר ונאבקו למען תושבי הרובע שלהם, ובשעה שהמערכת הפוליטית בעיר אפשרה זאת, אף השתתפו במעשי אלימות גלויים נגד הרשויות ובעלי הרכוש. נוכחותם של ארגוני הלוטים בפעולות המחאה בעיר ופעילותם העצמאית, שהייתה מנותקת מ'הפוליטיקה מלמעלה', הן עדות מוחשית שלא תסולא בפז לתודעה המשותפת של השכבות החלשות ולאופי הפעיל של הכפיים (ראו להלן).

למרות הרשתות החברתיות הרחבות והחופפות שקישרו את תושבי העיר זה לזה, הייתה הניעות (המוביליות) החברתית קשה. בדרך כלל, ירשו האנשים את מעמדם החברתי מאבותיהם ולא זכו בו בזכות כישוריהם או התמדתם. בדרך הטבע נהנו בני העשירים מקשרים חברתיים ומוכויות יתר, ששיפרו מאוד את סיכוייהם לטיפס בסולם החברתי, וגם הנישואין נערכו, בדרך כלל, בין משפחות ממוצא חברתי דומה.³² החברה בשיראז הייתה אפוא מפולגת, מפוצלת ובעלת אופי שבטי, מאפיינים שהקשו על חבריה לשתף פעולה זה עם זה. עם זאת, בעתות משבר התאחדו תושבי העיר נגד נציגי המשטר, בעיקר דרך השתייכותם לרבעים, בעזרת קשרים מקצועיים, שבטיים ואתניים ובאמצעות הרשתות הרחבות של הפטרונים ובני חסותם. קשרים אלו לא התבססו על קטגוריות מוחלטות של זהות, אלא על זהויות חופפות ומשתנות ועל

30 לפרטים נוספים על חיי הרוח והדת בשיראז, ראו: פסאי 1894/5, חלק 2: 115-116.

31 רפואי הארגון של קבוצות אלו דמו לאלו של הכנופיות בקהיר במאה השמונה-עשרה (Raymond 1968: 111); ולצד של הערים הממלוכיות (Lapidus 1984: 154-155).

32 פסאי מזכיר נישואין בין בני משפחות נכבדות, כמו משפחת פסאי ומשפחת נואב הינדי. ראו: פסאי 1894/5, חלק 2: 27-28, 61-62. השוו: Marcus 1989: 68-69.

קשרים אישיים, כלכליים, פוליטיים וחברתיים.³³ קשרים אלו היו חיוניים לתושבים כדי להתמודד עם חיי היומיום הקשים וכדי לקדם את ענייניהם המשותפים.³⁴ אירועים משפחתיים (כמו נישואין ולויות), טקסים דתיים (כמו התעוזה וסינה זאני), וכן חגים ותהלוכות שכל תושבי העיר נכחו בהם, היו הזדמנויות להידוק הקשרים החברתיים ולחזוק הסולידריות של תושבי הרובע, ותרמו בסופו של דבר להיותה של העיר ישות חברתית פעילה.³⁵

הרקע הפוליטי והכלכלי

בתקופת שלטונו של פֶּתַח צֶלִי שָׁאָה (1835-1800) היה בנו, חסין עלי מירזא פרמאנפרמא הראשון, מושל (וֹאֵלִי) שִׁירָאז. המושל היה אמור לייצג את האינטרסים של טהראן, אך למעשה גילה נטיות מלכותיות וקיווה להפוך את מחוז פארס, ואת בירתו שִׁירָאז, לבסיס כוח עצמאי במסגרת מאבקיו לרשת את הכתר בעתיד. למושל לא היו קשרים מקומיים, ולכן הוא ניסה לבסס את מעמדו בעיר על אנשי צבא ופקידים שליוו אותו מטהראן, כמו משפחת נורי החזקה, וכן ניסה לגייס משתפי פעולה מקרב התושבים המקומיים.³⁶

לצרו השתתפו במערך הפוליטי בעיר נכבדים מקומיים, פוליטיקאים 'שראו בעצמם והציבור ראה בהם ילידי שִׁירָאז' (Royce 1980: 245). הם, בני משפחות ותיקות ובעלות שם בחיים הפוליטיים בעיר בימי שלטונו של השושלות הקודמות, צברו ניסיון מנהלי רב כשניהלו את חיי הקהילה המקומית ומימנו פעולות גיקיון, שיטור ובנייה. ואכן, הודות למעמדם החשוב בקהילה ולקשריהם בטהראן, הצליחו הנכבדים המקומיים לקדם את האינטרסים שלהם ולשמור על מעמדם הבכיר במערכת הפוליטית הסבוכה בעיר ומחוצה לה. מעל כולם בלטה משפחת האשמיה. ראש המשפחה שימש מעין ראש עיר (כלאנתר) של שִׁירָאז ונשא כתואר המכובד 'קֶנָאם אל-

33 תופעה זו אינה מאפיינת את השיעה או את האסלאם דווקא, והיא מוכרת גם ממקומות אחרים.

34 השוו למציאות בחברה החקלאית בדרום-מזרח אסיה: Scott 1979: 1-3.

35 ראו למשל: Willis 1883: 279. פרטים נוספים על חשיבות הטקסים הדתיים בכלל, והתעוזה בפרט, לשמירת האחדות העירונית, ראו: Martin 2005: 104-106; Peterson 1979: 65-67. השוו לחשיבות טקסים וחגיגות בערים כאנגליה במאה השמונה-עשרה: Hay and Rogers 1997: 137.

36 לפרטים נוספים על המנהל של פרמאנפרמא הראשון ועל יחסיו עם פוליטיקאים מקומיים, ראו: מסתופי 1947-1945, חלקים 1, 2, 7; סאסאני 1966-1958, חלק 1: 15-20; Fasai 1972: 192-194; אהרנוב 2009: 80-82.

מלכ' עוד מימי נאדר שאה אפשרי (1736-1747).³⁷ לצדו בלטו במערך הפוליטי שני המנהיגים החשובים של הפרציה השבטית התורכית שנקראה 'הקשקאי': אלח'אני ואלכגי.³⁸ קואם אל-מלכ השפיע השפעה רבה על קהילת המסחר ועל עניי העיר, ואילו המנהיגים השבטיים נהנו מתמיכת האוכלוסייה השבטית בתוך העיר ומחוצה לה. בדרך כלל היו הנכבדים המקומיים מסוכסכים זה עם זה, אך לעתים, בהתאם לנסיבות המשתנות, שיתפו פעולה כדי להצר את צעדיו של המושל ולקדם את ענייניהם. הפוליטיקה מלמעלה' בשיראז התאפיינה אפוא תמיד במאבקי כוח, במשא ומתן ובבריתות זמניות בין בעלי הכוח השונים; לעתים זכו מאבקים אלו לעידוד מטהראן. טהראן השתמשה לא פעם בטקטיקה של 'הפרד ומשול' וסכסכה בין הכוחות הפוליטיים השונים כדי לשמור על מעמד של בוררת יחידה בסכסוכים מקומיים (Abrahamian 1974: 13, 27; Abrahamian 1975: 150, 156).³⁹

בראשית שנת 1835, בתמיכת בריטניה ורוסיה, עלה לשלטון באיראן מוחמד שאה (1835-1848). בימיו של השליט החדש סבלה איראן מבעיות כלכליות קשות עקב קנסות כבדים ואוכרן שטחים לאחר שתי מלחמות כושלות עם רוסיה. כן, ככל שחלף הזמן נעשתה איראן למדינת חיץ ב'מלחמה הקרה' שבין שתי המעצמות הגרולות, בריטניה ורוסיה. הקשיים הרבים והפגיעה הקשה במעמדה של השושלת – מעמד 'המגנה על שטחי האסלאם' – גררו את השליט החדש להרפתקה מסוכנת באפגניסטן. פלישתו של השאה להראת ב-1838 סיבכה את איראן בעימות חסר סיכוי עם בריטניה, שחששה מחיזוק מעמדה של רוסיה באיראן. בתגובה, ביצעו הבריטים פעולות אזהרה בחופי הדרום, פעולות ששיאן היה כיבוש האי חארג' מיוני 1838 עד פברואר 1842 (Martin 2005: 36-41).

37 הכלאנתר היה נציגו הרשמי של השליט, שומר הסדר והביטחון בעיר והאחראי לחיי הכלכלה. בדרך כלל אייש את המשרה הזאת חבר בכיר באצולה של שיראז, ואילו היו כפופים פקידים עירוניים, לרוב בני חסותו ומשתפי פעולה שמילאו תפקידי פיקוח שונים בשווקים וברבעים. חשוב לציין שתפקיד זה השתנה בהתאם לנסיבות הזמן ולכוחות הפוליטיים המשתנים, אך תמיד היה תפקיד מרכזי בחיים הפוליטיים והחברתיים בעיר ובמחוז והיה משקל נגד למושל. לפרטים נוספים על משרה זו בתקופת בית קאג'אר, ראו: Floor 1971b: 253-268.

38 ראו: Picot 1897: 76; Wilson 1916: 89-92; Christian 1919; FO 881/8777: Biographies of the Notables of Fars and Certain Persian Officials who have served at Shiraz. Delhi: 1925.

39 טקטיקה זו צלחה בסופו של דבר, ובשנת 1835 תמכו הנכבדים הבכירים של שיראז במועמד הרשמי לכתר, מוחמד שאה, והמושל השאפתן הודח (Shiraz Agent, FO 248/75: 21.12.1834; פסאי 1894/5, חלק 2: 233-237). על יחסי טהראן עם הכוחות הפוליטיים השונים בשיראז, ראו בהרחבה: אהרונב 2009: 82-85.

על רקע מלחמת הראת, הגבירה טהראן את מעורבותה הישירה בענייני הפנימיים של שיראז, כמו בערים אחרות בדרום.⁴⁰ טהראן גייסה לוחמים רבים משבטי הדרום והגבירה את הלחצים הכלכליים על האוכלוסייה המקומית (FO 248/99: Shiraz Agent, 8.6.1840, 30.7.1840). טהראן, שחיקזה את חיל המצב שלה, הציבה בשיראז ב-1838 שלושה גדודים של חיילים צפוניים (המספר הרב ביותר שהוצב בעיר אי פעם) ובראשם הוזיר אחמד ח'אן. נוסף על ההגנה מפני פורעי חוק ומפרי סדר מבחוץ, השתתפו החיילים הצפוניים גם במשימות שיטור בתוך חומות העיר, בעיקר כלילות (פסאי 1894/5, חלק 1: 296). מדיניותה של טהראן הגבירה את המתח הפנימי בשיראז והייתה אחד הגורמים להפרות הסדר בעיר באותה עת (ראו להלן). זאת ועוד, ההוצאות הרבות שגרמה המלחמה הביאו את טהראן גם לנסות ולשים יד על סחר החוץ בכושר, עיר הנמל הדרומית הראשית של סוחרי שיראז, כדי להגדיל את רווחי האוצר המרכזי.⁴¹

בסופו של דבר נכשלה טהראן במאמציה לשלוט שליטה ישירה יותר בדרום איראן, וחלקים נרחבים באזור שמרו על עצמאותם היחסית. תסכולה הביא אותה להסתפק בלחצים כבדים על המושל בשיראז לספק לה מזומנים. התאוה הבלתי מרוסנת של טהראן למסים החלישה את מעמדו של מושל המחוז במאבקי הכוח בעיר, ותרמה לאי-היציבות הפוליטית. למשל, בשנת 1840, על רקע הסכסוך המתמשך בנושא המיסוי בין ראש הממשלה, חאג' מירזא אר'אסי, למושלי העיר, פוטרו שלושה מושלים בזה אחר זה. ב-1841 איים שליח השאה על חייו של נזיר אל-מלכ, הוזיר של המושל פרהד מירזא, ככל הנראה על רקע פיגור בתשלומים. בעקבות זאת, נמלטו הוזיר ועמו פקיד מקומי האחראי על המשטרה (רארור'ה) לאחד ממקומות המקלט בעיר.⁴² טהראן הגדילה את דרישותיה למסים והעלתה את המחיר שביקשה תמורת מינוי משרת מושל מחוז פארס. ב-1840 הציע סֵאֶחָב אל-חֵתִיאר לשלם לשאה פישכאש (מתנה במזומנים) של כשמונים אלף תמאן, שהם כשלושים אלף תמאן יותר מהסכום שהציע נבי ח'אן תמורת המינוי. סכום חד-פעמי זה שולם נוסף על המס השנתי שהוערך

40 לפרטים נוספים על מלחמת הראת הראשונה ותוצאותיה, ראו: Henty 1902.
 41 על מעורבותה של טהראן בענייני כושר, ראו למשל: FO 248/85: Farmanfarma II to Shiraz Agent, 29.7.1837; FO 248/85: Mackenzie to Sheil, 17.10.1840.
 42 על פי הנורמות המקובלות אז ביחסים שבין המדינה לחברה באיראן, עבריינים נמלטים ותושבים שביקשו הגנה מפני הרשויות, או שסירבו לשלם מסים, מצאו מקלט באחד המסגדים בעיר (בדרך כלל במסגד הראשי), בכיתו של איש רת בכיר או נכבד מקומי (ולעתים גם בנציגות הבריטית בעיר), בלי לחשוש שהרשויות יפעלו בכוח ללכידתם. לאחר מכן נשאו ונתנו נציגי הרשויות עם נותן החסות על התנאים להסגרתם של הנמלטים. על פרשה זו, ראו: FO 248/99: Shiraz Agent, 19.8.1841; פסאי 1894/5, חלק 1: 296-301.

ב-42 אלף תמאן (FO 248/99: Shiraz Agent, 12.5.1840; FO 248/113: Hennell to Sheil, 14.5.1846). דה בוד, מטייל בריטי שהגיע לאזור ב-1843, שם לב שהמטרה הראשונה של המושל מיד עם היכנסו לתפקידו החדש היא להשיב לעצמו את השקעתו על חשבון התושבים (ובאמצעות) פגיעה בהם, מבלי להתחשב בשיעור המס הרגיל של המחוז (De Bode 1845: 179-180). ככל הנראה, העריך סאחב אל-ח'ת'יאר שיוכל להחזיר את השקעתו, ואולי אף להרוויח, אם יסחט כספים מתושבי העיר והמחוז. בכל מקרה, הסובלת העיקרית מהלחץ הבלתי פוסק למסים הייתה האוכלוסייה המקומית שומרת החוק. מעשיו של סאחב אל-ח'ת'יאר הגבירו גם הם את המתוחות בין הממשל למשלמי המסים, בעיקר חברי גילדות, אומנים וסוחרים קטנים, וערער עוד יותר את היציבות בתוך העיר.

אזור דרום איראן סבל בשנות המלחמה הקשות גם ממשבר כלכלי. בראשית שנות השלושים יזמה בריטניה את פתיחת נתיב השיט הצפוני, תברייז-טבריוז, צעד שהביא לירידה חדה בהיקף הסחר ההודי בכושאר.⁴³ העיר שיראז סבלה ממיתון כלכלי ומגזורים רבים נפגעו. אומני שיראז, שהיו בעבר מקור גאוותה של העיר, היו הראשונים להיפגע. שורשי המשבר בתעשייה המקומית נטמנו כבר בשנות העשרים. בשנים אלו עבר אזור דרום איראן לכלכלת שוק ובעקבות זאת גדל יבוא הטקסטיל והמוצרים המוגמרים מתוצרת זרה לשוקי שיראז. ואולם, רק בשנות השלושים, על רקע המשבר הכלכלי בדרום, חשו המגזורים היצרניים בעיר על בשרם את התוצאות ההרסניות של התחרות עם אירופה. רק אז פשטה התעשייה המקומית את הרגל, שווקים רבים התנוונו ופעילותם הכלכלית הידרדרה (Binning 1857, Vol. 2: 276-278, 287-289).

נוסף על בעלי המלאכה, סבלה גם שאר האוכלוסייה העירונית מהשינויים הכלכליים בדרום. המעבר לכלכלת שוק, ובעיקר יצוא הדגנים שגודלו במחוז פארס לחו"ל, פגע באספקת חיטה ומוצרי מזון אחרים מהאזורים החקלאים לעיר, ובתקופה של בצורת ומגפות עלה הביקוש על ההיצע ומחירי החיטה כפרט והמזון בכלל עלו עלייה חדה.⁴⁴ אמנם המחירים בשוקי שיראז עלו אז לזמן קצר בלבד, אך עליות מחירים

43 בעיקר בשל דמי ההובלה והמכסים הנמוכים יותר בצפון, העדיפו סוחרים בריטים להעביר סחורות לשוקי רוסיה וצפון איראן דרך הנתיב הצפוני (נתיב טבריוז), ולא דרך גמלי הדרום בקונסטנטינופול ובסמירנה (כפי שנעשה הדבר עד אז). בשנים 1831-1848 הוסט אפוא יבוא הטקסטיל מבריטניה לנתיב טבריוז (Issawi 1970: 18-27; Issawi 1971: 92-108). להרחבה על הסחר ההודי בדרום איראן, ראו: אהרונב 1997: 135-168.

44 FO 251/42: Consul Abbott's Notes 1849-1850; Binning 1857, Vol. 2: 328-330; FO 248/146: Governor of Bushire to Haji Ahmad, 13.9.1851. בשנים 1820, 1832, 1840 ו-1846 סבלה אוכלוסיית שיראז ממגפות כולרה קשות. למשל, בין ה-22 בספטמבר ל-16 בנובמבר 1846 מתו בשיראז אלף ומאתיים בני אדם, ורבים אחרים נסו על נפשם. להרחבה ראו: אהרונב 1997: 164-165 והערה 140 שם.

זמניות שכאלה אפיינו את החיים הכלכליים בעיר בשנות השלושים והארבעים.⁴⁵ המציאות הכלכלית הקשה גרמה לרבים לעזוב את העיר,⁴⁶ וחזקה את המוטיבציה של ההמון להשתתף בפעילות פוליטית נגד הרשויות בעיר.

ואולם, לא כל המגזרים העירוניים סבלו מהמיתון הכלכלי. הסיטונאים הגדולים של שיראז המשיכו ליהנות מהיתרונות הרבים שהיו להם על פני היוזמים האירופים גם בתקופתו של מוחמד עלי שאה. הם קיבלו הגנה מהממשלה, שילמו פחות מסים והמשיכו לשלוט ללא מפריע בסחר החוץ (FO 248/42: W. F. Milsto to FO, 21.8.1848). שלא כמו רבים מבני העיר, שהגבירו את פעילותם במערכת הפוליטית בעיר על רקע מלחמת הראת והמשבר הכלכלי בדרום, נשארו רשתות החסות של הסוחרים הגדולים רדומות בדרך כלל גם בשנים אלו, וחבריהן נמנעו מלהשתתף השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים בעיר.⁴⁷

כיצד אפוא השפיעו השינויים הכלכליים, החברתיים והפוליטיים בדרום על הפוליטיקה של שיראז?

‘פוליטיקה מלמעלה’: מושלים ונכבדים מקומיים

הפוליטיקה של שיראז בתקופת שלטונו של מוחמד שאה התאפיינה במאבקי כוח בלתי פוסקים ובמעשי אלימות מצד התושבים. המושלים הזמניים שנשלחו מטעם טהראן בלטו במערכת הפוליטית בעיר. הם קנו את משרתם בכסף ובתמורה הבטיחו להעביר לממשל המרכזי מתנה חד-פעמית וסכום קבוע מראש של מסים. משרת מושל המחוז אוישה בתקופה זו שבע פעמים וכיהנו בה שישה אישים, כולם נסיכים קאג'ארים. כל מושל משל בממוצע פחות משנתיים ולכן התקשה לכוון מדיניות עירונית ואזורית יציבה, עקבית ויעילה. ככלל, סחטו המושלים את האוכלוסייה המקומית כדי להחזיר את השקעתם, וכך הסתכסכו עם תושבי העיר ועם נכבדיה. היעדרם של מנגנוני מנהל מרכזיים ומערכות אחיפה יעילות, חייב את המושלים לנהל מאבקי הכוח ולשאת

45 פרטים נוספים על המשבר הכלכלי בדרום איראן בשנות השלושים, ראו: אהרונוב 2009: 87-89.

46 מן המקורות עולה בבירור שארמנים רבים היגרו מהעיר בעקבות המציאות הכלכלית הקשה. ראו: Binning 1857, Vol. 2: 211-272. ייתכן שמגזרים אחרים בעיר, מי שיכלו להרשות זאת לעצמם, עשו כמותם.

47 הדיון בסוחרים הגדולים חורג מעניינו של מאמר זה, אך ראוי להדגיש שהם ובני חסותם נמנעו מפעילות פוליטית. בעיר התגוררו אז כעשרה סוחרים גדולים, כולם מוסלמים, שאליהם היו קשורים בקשרי עבודה וחסות סוחרים קטנים יותר ומתווכים מבני העיר, מערי הנמל בדרום (בעיקר בושהר), מהכפרים שמסביב ואף מערים גדולות אחרות באיראן ובהודו. אף על פי

ולתת עם הנכבדים המקומיים כדי לנהל את העיר ולמלא אחר ציפיותיה של טהראן למזומנים.

במסגרת מאמציהם לבסס את סמכותם בעיר איימו המושלים על הנכבדים המקומיים, אסרו יריבים פוליטיים ומינו את נאמניהם לתפקידי מנהל (FO 248/75: Shiraz Agent, 29.7.1837; פסאי 1894/5, חלק 1: 289-290, חלק 2: 33). באחד המקרים אף הוכה קואם אל-מלך בידי אנשי המושל, רכושו החרם ומשפחתו נכלאה בביתה (פסאי 1894/5, חלק 1: 299). ואולם, כל זה היה לשווא – הנכבדים המקומיים שמרו על מעמדם הבכיר במערכת הפוליטית גם בתקופה קשה זו הודות לקשריהם עם טהראן ולרשתות החסות שלהם בעיר ומחוצה לה, ואלו נוצלו גם כדי לעורר אי-סדרים מהומות וכך להביך את המושל.⁴⁸

קואם אל-מלך התעשר מאוד בזכות מעורבותו בסחר ההורי (בעיקר בסחר הסוסים) ובזכות האדמות שרכש ברחבי פארס, והוא בלט מעל כולם ב’פוליטיקה מלמעלה’ של שיראז. ניסיונו הרב והיוקרה של משפחתו הקנו לו שליטה רחבה על בני חסות בשיראז ומחוצה לה, בעיקר מקרב עניי שיראז. במאבקי הפוליטיים בעיר השתמש קואם אל-מלך בעניים כדי להביך את המושל וכדי לקדם את מעמדו: מצד אחד, סלח להם קואם אל-מלך על מעשי פשע שביצעו בעיר וייצג את תביעותיהם בפני הממשל, ומצד אחר, השתמש בהם כדי להשיג הישגים חשובים במאבקי הכוח הפוליטיים בעיר. למשל, בסוף שנת 1840 מסר הנציג הבריטי בשיראז לממונים עליו שקואם אל-מלך ניצל את חששה של טהראן מחידוש המהומות שהחלו שנה קודם לכן ואת תרמיתו של מי שבכוחו להרגיע את הרוחות, והתקרב מאוד למושל דאז, סאחב אל-ח’ת’אר (FO 248/99: Shiraz Agent, 12.1840). במקרים אחרים, לאחר שהוחלף המושל, לשביעות רצונו של קואם אל-מלך, הסיר המושל את תמיכתו המלאה בדרישות ההמון ושיתף פעולה עם הממשל כדיכוי המהומות.⁴⁹

שנפגעו מהמציאות הכלכלית בדרום איראן כשנים אלו, נמנעו בני החסות של התג’אר מלהשתתף השתתפות פעילה באירועים הפוליטיים בעיר. רק בעשורים האחרונים של המאה התשע-עשרה, כאשר הבינו הסוחרים הגדולים את מגבלות השוק החופשי והשיטה הפוליטית, הצטרפו הם ובני חסותם למחאות נגד הממשלה והעניקו להן צביון לאומי. להרחבה, ראו: אהרונב 1997: 146-155 ואת המקורות הראשוניים שם, והשוו: Floor 1976. ראו גם דיון תמציתי בנושא זה: אהרונב 2009: 85-86.

48 ראו למשל: 1.2.1844: Nabi Khan to Hennell, FO 248/113; פסאי 1894/5, חלק 1: 291. לדיון נרחב על ‘הפוליטיקה מלמעלה’ של שיראז ועל מאבקי הכוח בין המושל ואנשיו לבין הנכבדים המקומיים בהשתתפות אנשי העיר, ראו: אהרונב 1997: 84-88.

49 ראו התנהגות קואם אל-מלך במהומות 1848: Shiraz: FO 248/129; 282-287; Fasai 1972: 3.12.1984 Agent.

קואם אל-מלכ גם התקרב לחוגי השוק בעיר ותיווך בינם לבין הרשויות בעת סכסוכים. במקרה אחד עזר לאנשי הדוכנים של שוק 'דארסוק סלטאני' להכין תביעה בסך ארבעת אלפים תמאן בגין מעשי שוד בחנויותיהם. במקרה אחר, תיווך בסכסוך בין אנשי השוק ללוטים – הוא הבטיח לבעלי החנויות להחזיר להם את הרכוש ששדדו הלוטים, אם המתלוננים יישבעו על גובה הנזק (אך רק מעטים עשו כן). התנהגותו של קואם אל-מלכ חיזקה מאוד את מעמדו במנהל העירוני. ב-1848 הוא היה האדם החזק ביותר בשיראז, ובשנים הבאות הייתה השפעתו על עניי העיר גדולה אף מזו של אנשי הדת. ככל הנראה הוא הצליח לפרוש את רשתות החסות שלו על עניי העיר כשחילק להם טובות הנאה וטיפח את תלותם בו. בינואר 1850 חילק קואם אל-מלכ ואלח'אני כיניהם באופן רשמי את השליטה בפארס: לאחר שהבטיחו לשלם לשאה אלף תמאן בכל חודש, קיבל קואם אל-מלכ את השליטה בשיראז, ואילו אלח'אני זכה לנהל את האזורים השבטיים של המחוז (Shiraz Agent, 8.1.1850: FO 248/138).

אלימות ומחאה מלמטה

את השתתפותו של ההמון בחיים הפוליטיים בשיראז אפשר לייחס לא רק לקשריהם של התושבים עם נכבדי העיר, אלא גם ליוזמות עצמאיות ובלתי תלויות שכוונו ישירות נגד המושל ואנשיו, ולעתים אף נגד עשירי העיר והנכבדים הגדולים. לתושבים, כך מתברר, היה קול משלהם, שהיה חופשי ומנותק מ'הפוליטיקה מלמעלה', והם השמיעו אותו בזירה הציבורית בשיראז ככל הזדמנות. ולראייה, רק במקרים ספורים בהיסטוריה של איראן הוחלפו מושלים מבית קאג'אר בתדירות כה גבוהה, כפי שקרה בשיראז. אין לדעת מה הביא את בני העיר לנקוט מעשי אלימות נגד המושלים ואנשיהם – האם היה זה האופי השבטי של בני העיר? הזיכרון הקיבוצי של הזמנים הטובים יותר? או שמא הרגישות הרבה של האוכלוסייה השיעית המקומית לצדק? בכל מקרה, מבקרים ומשקיפים זרים שביקרו בעיר בשנים אלו הדגישו את האופי הסוער וחם המזג של האנשים ש'התרגלו לצאת נגד מושלים שלא מצאו חן בעיניהם' (Abbott, 1849-1850: 85; Usscher 1865: 510-512).

מאבקם של הכפפים בשיראז, כמו בכל מקום אחר באיראן, התנהל סביב סוגיית גביית המסים: המושל ניסה לסחוט מהאוכלוסייה כמה שיותר מסים, ואילו בני העיר ניסו להתחמק מתשלום המס או להפחיתו. על פי חישובי האוצר המרכזי, היה מחוז פארס אמור לשלם חלק גדול מהכנסות הממלכה ממסים, אך הסכום שהגיע לאוצר המרכזי היה נמוך במידה ניכרת.⁵⁰ המאבק בין הצדדים בנושא זה היה גורם מרכזי

50 בשנים 1840/1-1850 היה אמור מחוז פארס לשלם מסים בסכום של עשרים ושבעה אלף תמאן, אך רק ששת אלפים תמאן הגיעו לטהראן. ראו: Shiraz Agent, 16.5.1850: FO 248/138.

לאי-סדר ולמתיחות בשיראז ובאזורים הכפריים שמסביבה, ושימש חוליה מקשרת עיקרית בין הפוליטיקה העירונית לפוליטיקה השבטית. בהקשר זה העיר שיל (Sheil) שהרווחים ממסים הם קנה מידה מצוין לבחון את מידת הצלחתה של הממשלה לאכוף את סמכותה במחוזות (FO 60/158: No. 22, 12.2.1851).

בשיראז הוטל עיקר עול המסים על אוכלוסיית השוק, הגילדות והסוחרים. כמו כפפים שסבלו מניצול ומדיכוי במקומות אחרים, השתתפו גם אנשי השוק בשיראז בפעילות ציבורית כדי להגן על זכותם להתפרנס בכבוד וכדי לשמור על מעמדם בתוך הקהילה.⁵¹ בתגובה ללחצי הרשויות הם סגרו על פי רוב את חנויותיהם, מצאו מקלט במסגד הראשי ונשארו ונתנו עם המושל בתיווכו של נכבד מקומי (על פי רוב קואם אל-מלך או אחד מאנשי הדת).⁵² אם הגיעו להסכמה עם המושל, חזרו האנשים לעבודתם, אך אם הגיעו למבוי סתום הפגינו נגדו וקראו להחלפתו.⁵³

מאפיין זה של ‘הפוליטיקה מלמטה’ בשיראז כלט גם מוקדם יותר, בתקופת הממשל המלוכני של פרמאנפרמא הראשון. בשנת 1818, למשל, דיווח ג'יימס ג'וסטיניאן מוריר שבמחאה על עליית מחירי הלחם ועל המסים הגבוהים נסגרו השווקים בשיראז ונערכו הפגנות מחוץ לביתו של המושל (Morier 1812: 59). בסופו של דבר הורדו מחירי הרגנים, אך בעלי המאפיות בעיר הוכו בפומבי בכפות רגליהם (עונש הירוע בשם ‘בסתינאד’). כך, ב-1824, בעקבות ניסיונות בלתי פוסקים מצד הוזירים של שיראז לגבות מסים מהאוכלוסייה, כתב פסאי שהתנהגותם ‘עברה כל גבול’ (Fasai 1972: 193-194), ולבסוף הגיע למסקנה שאין לשיראז ‘כל מזל, וקללה רובצת עליה ככל הקשור לוזירים שלה’ (פסאי 1894/5, חלק 2: 113-114).

בשל רגישותה של שושלת בית קאג'אר לדימוי המלוכני שלה, השושלת אכן נענתה לתביעות התושבים והמושל פוטר, אך היא עשתה זאת רק לאחר שהייתה בטוחה שהמושל אינו יכול לשלוט עוד בעיר ולקדם את ענייניה. בשלהי 1840, עת הגיע לשיראז מושל חדש, נסראללה ח'אן סאחב אל-ח'תיאר, כתב משקיף בריטי שכל עוד יימנע המושל החדש מלהתערב בענייני האוכלוסייה ואנשי הדת בעיר, הוא עשוי להצליח לנהל את ענייני האזור, אולם הוא הוסיף: ‘אני משוכנע שהוא יזכה ליחס זהה לזה שזכו לו המושלים הקודמים אם ייתקלו הוראותיו בהתנגדות התושבים’ (R/15/1/). (93: Hennell to the Governor of India, 15.6.1840).

51 השו: Scott 1979: 8-9.

52 על הנוהג למצוא מקלט (בסת) ראו בהערה 34 לעיל, וראו גם: FO 248/150: Shiraz Agent, 15.9.1853.

53 ראו למשל: FO 248/99: Shiraz Agent, 20.4.1840.

גם נוכחות סרבאז (חיילים) מצפון הממלכה בשיראז הייתה כאמור גורם למתיחות קבועה בין התושבים לבין הממשל. חנייתם בעיר של החיילים מהצפון הייתה עדות לכך ששיראז איבדה את תהילת העבר שלה ואת בכורתה באיראן (Rich 1836, Vol. 2: 211). מעבר לכך, בין החיילים לתושבים היו מתחים על רקע שבטי ואתני. החיילים, שהגיעו משבטים מאורבאיג'אן שבצפון הממלכה, נבדלו בסגנון חייהם ובערכיהם מהאוכלוסייה המקומית. החיילים הזרים לא השתלכו בחיי הקהילה בשיראז והיו מוקד לאי-יציבות ולסכסוכים פנימיים.⁵⁴ החיילים עצמם סבלו מדיכוי קשה, לא קיבלו את משכורותיהם ולמעשה נמנו עם עניי החברה. היעדר בתי כלא, בתי חולים ומוסדות רווחה חשפו את החיילים לרעב ולמגפות ועשו אותם ל'פצצת זמן' מהלכת ברחבי העיר.⁵⁵ החיילים הטרידו תדיר את האוכלוסייה המקומית כדי ללחוץ על מפקדיהם לשלם להם משכורות, או כדי לסחוט כספים מהאוכלוסייה.⁵⁶ בכל מקרה, הגדלת הכוח הצבאי בדרום ביוזמת טהראן ומושלי שיראז בשנות השלושים והארבעים, בישרה רעות.

ואכן, בסוף שנות השלושים, בספטמבר 1838, על רקע מלחמת הראת, מרדה האוכלוסייה העירונית בשיראז בחיילים הצפוניים שגבו מסים מהתושבים בשמו של הוזיר 'הלא אהוד' אחמד ח'אן (FO 248/85: Shiraz Agent, 15.9.1838; Fasai 1972: 262-266). המתיחות בין הממשל העירוני לבין האוכלוסייה נותרה 'על אש נמוכה' לאורך השנה כולה, ורק כשנה לאחר מכן, בספטמבר 1839, הגיעו המהומות לשיאן: כ-20 בחודש הטריד רובאי איראני, חבר באחד מהגדודים האורבאיג'אניים בעיר, אישה מקומית (כנראה על רקע מיני). אנשי 'בזאר-י וکیل' יצאו לעזרתה, ועד מהרה החלה תקרית דמים בין בעלי החנויות בשווקים לבין החיילים הצפוניים. בהדרגה פינתה ההתפרצות הספונטנית של התושבים את מקומה למחאה מאורגנת יותר נגד הוזיר, ונשמעו קריאות רמות: 'אם פרמאנפרמא [השני] רוצה את מירזא אחמד ח'אן [הוזיר],

54 זאת להבדיל ממצאיו של רימונד במחקרו העוסק בקהיר העוסמאנית. במחקרו מצא רימונד שאחד מתוך שלושים וחמישה מתושבי העיר היה כצבא, והסיק מכך שהשיטה אפשרה ניעות (מוביליות) יחסית של הנתינים לכמה מהשכבות השליטות. ראו: Raymond 1991: 33. על האופי השבטי של הצבא האיראני, ראו: Yapp 1975: 334.

55 ביניג העיר שאין בשיראז 'בית חולים לנוקמים, בית מחסה לחולי הנפש, עיוורים או זקנים' (Binning 1857, Vol. 2: 285).

56 עדויות רבות מעידות על מתיחות קשה ועל גילויי אלימות בין החיילים מהצפון לבין התושבים גם מחוץ לחומות העיר שיראז ובאזורים השבטיים שהיו באחריותו של מושל פארס. ראו למשל: FO 248/99: Shiraz Agent, 12.2.1840. הממשלה בטהראן ניצלה את נוכחות החיילים בדרום וסכסכה לעתים בין מפקד הצבא לבין המושל ואנשיו במטרה לחזק את השפעתה הישירה באזור. ראו למשל: FO 248/99: Hennell to Sheil, 13.5.1840.

הוא אינו רוצה בנו'. האנשים יצאו לרחוב ועצרו את כל הפקידים [המירזאים], ראשי הרבעים (כדח'זאים), אנשי הדת בדרגים הנמוכים [המולות] והמשרתים, שעשו דרכם לבית הנסיך, 'קראו את הניירות, וזרקו את כסתי הדיו של הפקידים' (FO 248/99: Shiraz Agent to Hennell, 10.8.1839). הייתה זו התרסה נגד סמלי הכוח והסמכות של הרשויות, שאפשרה לכפיף להתקדם לקראת זהותו שלו ו'למחוק את סימני הסמכות של מי ששולטים בחייו או לנכס אותם' (ארה'אנלון 2004: 174).

בפגישה שנערכה במסג'ר-י נו החליטו המורדים להניח לפי שעה למחלוקות הפנימיות, לאחד את הרבעים תחת הנהגה אחת ולפעול יחד נגד כוחות הממשלה שהתבצרו בנאקרה ח'אנה ובמצודה. במהומות בלטו במיוחד אנשי השוק והאומנים של שיראז. פסאי מזכיר גם נוכחות רבה של עושי החרבות, של עושי הצבעים ושל יצרני הנשק במהומות בעיר, כלומר של מי שאולי היה להם גם אינטרס כלכלי במהומות, גם אם היה משני (Fasai 1972: 265-266). כאמור, אנשי השוק והאומנים נפגעו קשה מהשינויים הפוליטיים והכלכליים בשנות השלושים, ורבים מהם היו על סף פשיטת רגל והותשו מהלחץ הבלתי פוסק לשלם מסים. מובן שהקשיים הכלכליים הם שהניעו אותם למחות, אך בראש ובראשונה, להערכתו, הם יצאו נגד הפגיעה בכלכלה המוסרית ובתפיסת העולם הערכית והתרבותית של השכבות העמלות.⁵⁷ משום שהיו מוסלמים שיעים הם צידדו במדינה ריכוזית שתבטיח צדק חברתי ופרנסה הוגנת ל'מדוכאים' (Afshari 1983: 142-143), והיותו של פרמאנפרמא השני בעל אדמות רבות תרמה בוודאי להתנגדותם לו והעניקה למחאתם אופי חברתי. יציאתם לרחוב של אנשי השוק והפגנתם נגד המושל הכליטה את משבר האמון החריף בין התושבים משלמי המסים לבין הרשויות.

המהומות שפרצו לאחר מכן היו הקשות שידעה העיר מעודה והן הקיפו כמעט את כל מגזרי האוכלוסייה. בשלב זה נאלצה הממשלה להתערב. המושל הנסיך, שלבש במיוחד בגדי צבא, הורה להרוס את העיר ולטבוח בתושביה. בתגובה לכך, החלו קרבות קשים בין החיילים הצפוניים ואנשי המושל לבין תושבי העיר, ונעשה שימוש גם בארטילריה כבדה. מבנים ציבוריים רבים, בהם 'מסג'ר-י ו'כיל' ו'בזאר-י ו'כיל' ויותר משלושת אלפים בתים, נהרסו. בעקבות הוראתו של המושל, הפנו שני פקידים מקומיים את תשומת לבו לעונש הבלתי צודק ולפגיעה הצפויה בחפים מפשע, בניגוד לרצונו של השאה. בסופו של דבר, לנוכח המתרחש בעיר שוכנעה טהראן להחליף את הוזיר ואת המושל והרוחות נרגעו. ב'סיבוב' זה במאבק בין השלטון לחברה בשיראז ניצחו התושבים. בניגוד לדעתו של הנציג הבריטי, ברור שגם השימוש התכוף של

המושל הבא נִסְרָאֵלָה ח'אן בעונשים (עברת) לא מנע מהתושבים לצאת נגד הרשויות במקרים של עוול חברתי ושל פגיעה בערכים הקהילתיים.⁵⁸

המקור היחיד שאפשר ללמוד ממנו על חוסר מעורבותם של נכבדי העיר בפעילות הפוליטית 'מלמטה' בשנים אלו, הוא הערתו של פקיד בריטי, שציין שהמהומות בעיר לא פרצו ביוזמתו של פוליטיקאי זה או אחר (קרי קואם אל-מלכ), אלא ביוזמתה של האוכלוסייה העירונית (בעיקר של אנשי השוק). בזמן המהומות ביקר קואם אל-מלכ במכה. כמו כן, בראש תנועת המחאה עמדו בפעם הראשונה, ככל הידוע, חכמי הלכה – בתחילה חג' מירזא אַבְרָאֵהִים, ולאחר מותו במאי-יוני 1839 החליף אותו אָבו תֵּרָאב (FO 248/99: Shiraz Agent, 12, 15.6.1840; Fasai 1972: 262-263).

בשלב זה החליט מוחמד שאה להשליט סדר באזור ויצא לכיוון אֶסְפֶּהָאן – שם היו המהומות חמורות יותר, והלוטים כבשו את העיר (Martin 2005: 75-76). השאה זימן אליו את שיח' אָבו תֵּרָאב, חכם ההלכה הראשי. שיח' אָבו תֵּרָאב סירב לבוא ותכנן לברוח לִפְרֶבְלָא', משתכנתי נכשלה. מושל שיראז הורה לחייליו לסלקו, אך נאלץ לוותר לנוכח התנגדות התושבים ונכבדי העיר (FO 248/99: Hennell to Sheil, 17.3.1840; 11.5.1840). בסופו של דבר, הובא חכם ההלכה לפני השאה ועל פי הפשרה שהושגה הורשה לבלות זמן מסוים בקום (שם, 11.9.1840).

הופעתו של חכם ההלכה – שחקן דתי-פוליטי בלתי תלוי – בתפקיד הנהגה חברתי סימנה שינוי ביורה הפוליטית המקומית, והייתה אתגר לסמכותו של קואם אל-מלכ בעיר. כוחם של חכמי ההלכה התבסס בשנים אלו על בריתם ההולכת ומתהדקת עם אנשי השוק. חכמי ההלכה ייצגו את הסוחרים במחאות ותיווכו בינם לבין הרשויות. ב-1850 למשל, פרץ סכסוך בין אנשי השוק לבין קואם אל-מלכ, משום שקואם אל-מלכ ביקש להאיר את כל השווקים בעיר כדי למצוא חן בעיני השאה החדש, נאסר אל-דין שאה. הסוחרים חששו בצדק שמימון הפרויקט ייפול על גבם, ולכן סגרו את חנויותיהם ומצאו מקלט במסג'דֵי נו. אָבו תֵּרָאב תיווך בין הסוחרים לבין קואם אל-מלכ והשיג פשרה ולפיה רק שוק אחד יואר (FO 248/138: Shiraz Agent, 16.5.1850).

עם זאת, רשתות החסות של הפטרון הדתי עדיין היו חלשות יחסית: שקיעת המִדְרָסוֹת בשיראז בשנים האלה (Binning 1857, Vol. 2: 282-283) ומיעוט תלמידי

58 מיד עם הגיעו לשיראז הורה המושל החדש נִסְרָאֵלָה ח'אן לדאוררה להשליט בה סדר. בהוראתו 'נתפסו ארבעה אנשים עלובים באשמת גנבה בלבד, ומיד הוצאו להורג. בטניהם של שלושה מהם שוסעו, ואחר הומת בחניקה'. הנציג הבריטי העיר שבתגובה לכך 'התמלאה העיר פחד גדול', והמושל 'יכול לעשות ככל העולה על רוחו' (FO 248/99: Shiraz Agent, 12.6.1840; 15.6.1840). ערויות נוספות לשימוש של המושל בעונשים כדי להשליט בעיר טרור ופחד, ראו למשל: FO 248/99: Shiraz Agent, 12.7.1840; 15.7.1840.

הדת (טֶלֶאב) עדיין לא אפשרו לארגן צבאות פרטיים של אנשי הדת האסולים בשיראז, כפי שקרה בערים אחרות באיראן (יזד ואספהאן למשל), ואילו העניים עדיין היו נתונים להשפעתו הרבה של קואם אל-מלכ. כוחן של רשתות החסות של אנשי הדת יעלה רק לקראת סוף המאה התשע-עשרה על רקע הפריחה הכלכלית והתרבותית בעיר וההידרדרות בכוחו של קואם אל-מלכ בעיר.

המתרחקות בעיר על רקע גביית המסים ונוכחות החיילים הצפוניים נמשכה גם בשנים הבאות, וגילויי אלימות אירעו לעתים קרובות. באפריל 1840 למשל, הרגו חיילים אדם בתוך חומות העיר ושני אנשים מחוצה לה ללא סיבה נראית לעין (FO 248/99: Shiraz Agent, 20.4.1840). בתגובה לכך פרצו מהומות בעיר ובכפרים נגד החיילים ונגד המושל נבי ח'אן. במהומות השתתפו בעיקר לוטים ועניים אחרים, והן הטרידו מאוד את בעלי הרכוש ואת האריסטוקרטיה העירונית. מוחמד עלי ח'אן נואב הנרי, הנציג הבריטי בשיראז, תיאר את ההתקוממות כך: ‘אין מקום בפארס, בכפר או באזור וכוונתי בשיראז, שאין בו מהומות ולחימה’ (FO 248/99: Shiraz Agent, 19.8.1844). בהמשך ביקש הנציג הבריטי בשיראז מהציר הבריטי בטהראן ללחוץ על הממשל המרכזי שיפעל להרגעת הרוחות באזור, וסיכם בזו הלשון: ‘תושבי שיראז (ככל הנראה בעלי הרכוש) באים אליי ואומרים שהם מיואשים ונציגיהם בחצר אינם יעילים’, והוסיף: ‘הם מתחננים לפניי ליידעך על מצב העניינים בתקווה שתנצל את השפעתך בטהראן לשיפור מצבם’ (FO 248/99: Shiraz Agent, 19.8.1844). יותר מאוחר הדגיש מקור זה ש’[מחוז] פארס שרוי במבוכה, ולהישאר בפארס פירושו להתפלל למען הרוצחים. אני עצמי אעזוב להודו, אם אוכל, ואבלה את שארית חיי במדינה חופשית’ (FO 248/113: Shiraz Agent to Hennell, 7.10.1844). מכיוון שלא הצליח להשליט סדר, הסתגר נבי ח'אן בארמונו, ובסופו של דבר, בשלהי 1844, הוחלף (Fasai 1972: 274).

מאחורי יוזמתם של הכפופים בעיר למרוד נגד הרשויות עמדה, ככל הנראה, תודעה קיבוצית שהתבססה על עקרונות משותפים מתחומי המוסר, הדת והמסורת. מערכת הערכים הזאת אפשרה לכפופים ‘לרמין את עצמם כמעמד חברתי’ ולהגן בכוח על זכויותיהם המסורתיות שהפירו העיליות.

ב-1846 הייתה שיראז שקטה, למרות מדיניות המיסוי העושקת של המושל דאז חסין ח'אן. הסבר חלקי לכך הוא אופיו האכזר של המושל והצלחתו לתמרן בסבך הכוחות הפוליטיים בעיר. הוא זכה לאמונם של בעלי הרכוש ושל מעמדות הביניים בעיר בשל טיפולו התקיף בפורעי סדר וחוק, ועם זאת, היה נגיש והאזין בסבלנות לתלונות האנשים הפשוטים, ולפיכך זכה גם להערכתם של מגזרים אחרים בעיר (FO 248/113: Hennell to Sheil, 14.5.1846). נראה שהתושבים לא התנגדו לכל גזרה כלכלית, אלא מחו רק כאשר הרגישו שבעלי הכוח פגעו בגסות בערכיהם התרבותיים ובעקרונות הכלכלה המוסרית.

ואולם, השקט בעיר לא נשמר זמן רב. בראשית 1848 שוב פרצו בעיר מהומות רחבות היקף על רקע סכסוך בין התושבים לבין החיילים הצפוניים בעיר. בשנה זו סירב אחד מבני העיר לשלם לשומר השער את מס השער (האוקטארי) על מצרכיו. בעקבות זאת, התגלע בין השניים עימות והתלקח עד מהרה למהומה רבת משתתפים בין התושבים לבין החיילים. הנציג הבריטי בעיר דיווח ש'בעלי הבתים בנו סוללות עפר, ועשרה אנשים נורו למוות'. בימים הבאים גברו המהומות, ו'אף אחד אינו מעז לעבור בעיר לאחר צאת החמה מחשש גנבה. האנשים חייבים לשמור על ערנות, והם עומדים על המשמר על גגות בתיהם' (FO 248/129: Shiraz Agent, 12.1.1848).

לאחר מות מוחמד שאה, ב־3 בספטמבר 1848, פרצו שוב האלימות והפרות סדר בעיר ומחוצה לה וכוונו נגד המושל חסין ח'אן. המצב בעיר הדאיג מאוד את הנציג הבריטי, והוא ביקש 'שאלוהים יעזור לנו. מסכיב לעיר אפילו ציפור אינה יכולה לעוף' (FO 248/129: Shiraz Agent, 27.9.1848). ב־3 באוקטובר באותה שנה דיווח הנציג הבריטי ש'זעקת התושבים מגיעה השמימה', ושהם נמצאים 'במצב ייאוש, הסוחרים חסרי כול, התושבים סובלים מחוסר ביטחון, והמצוקה רבה' (FO 248/129: Shiraz Agent, 3.10.1848). המהומות הגיעו לשיאן ב־12 בנובמבר, כאשר הגיעו שמועות שטהראן אישרה מחדש את מינויו של חסין ח'אן למשרת מושל המחוז. בתגובה לכך, התקיפו חמשת אלפים מתושבי העיר את המושל ואת החיילים הצפוניים, והסדר הוחזר על כנו רק כאשר הגיעה הודעה רשמית על פיטורי המושל (פסאי 1894/5, חלק 1: 299-305).

בכל המהומות האלה לא ביקשו בני העיר להחליף את השיטה הקאג'ארית בעיר, אלא יצאו נגד נציגי הסמכות המרכזית, ובעיקר נגד המושל וחייליו הצפוניים, שפגעו בכלכלה המוסרית והפרו את הקודים התרבותיים המקומיים. העובדה שהחלפת המושל (או הווזיר) הביאה להרגעת הרוחות הייתה אישור להנחה זו. המהומות בעיר היו במידה רבה גם ביטוי לתסכול הגובר של השכבות העניות מבעלי הבתים ומעשירי העיר בשל הפערים החברתיים וחוסר הצדק החברתי המשווע. מהמקורות ידוע לנו על יותר ממקרה אחד שבו התקיפו עניי העיר את הסוחרים ובעלי הרכוש ושרדו אותם.⁵⁹

59 ראו למשל: FO 248/138: Shiraz Agent, 27.9.1848. בעלי הבתים בעיר נאלצו לשכור שומרים כדי להגן על רכושם, ראו: FO 248/113: Shiraz Agent, 24.11.1844. בדצמבר 1844 מסר הנציג הבריטי שהחרדה המתמדת של בעלי הרכוש מפני ביזה יצרה אי־ביטחון כללי בשיראז וגרמה לבהלה, ראו: FO 248/113: Shiraz Agent, 24.12.1844. במהומות בעיר בשנת 1848 אגרו בעלי הבתים בשיראז מצרכים ומזון כביתם, והגנו על רכושם מפני ההמון הזועם באמצעות ירי מגגות הבתים, ראו: FO 248/129: Shiraz Agent, 27.9.1848; 19.11.1848.

הכפפים חשו שהמציאות אינה הוגנת ומצאו בכך צידוק להתקיף גם את הזרים, האירופים ובני המיעוטים הדתיים, ולפעול נגדם באלימות.⁶⁰ הפוליטיקאים הבכירים של שיראז, גם אם הייתה להם יד מכוונת במהומות נגד המושלים ואנשיהם במהלך שנות הארבעים,⁶¹ לא שלטו בהן לגמרי. נראה שתושבי העיר הביעו את קולם נגד מושל עושק או פקיד אכזר באופן עצמאי, במנותק מ'הפוליטיקה מלמעלה'. בשנת 1841, למשל, ריווח הנציג הבריטי שהקשרים של קואם אל-מלך עם הממשלה 'הפחיתו במידת מה את אהדת אנשי העיר כלפיו' (FO 248/99: Hennell to Sheil, 27.1.1841). בסוף שנת 1844, ושוב בינואר 1848, רגמו תושבי העיר את קואם אל-מלך ואת אנשיו באבנים עקב ניסיונותיהם להרגיע את ההמון הזועם ולהחזיר את הסדר לעיר (Shiraz Agent, 24.11.1844; FO 248/129: Shiraz Agent, 12.1.1848). המתרחש בין התושבים לבין קואם אל-מלך גדלה מאוד במחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, וזו הייתה אחת הסיבות העיקריות להידרדרות כוחו ולהתחזקות כוחם של חכמי ההלכה האוטולים בעיר.

הלוטים וגורמים בשולי החברה

הקבוצה החברתית הפעילה והמתועדת ביותר במהומות העירוניות בשנות השלושים והארבעים של המאה התשע-עשרה הייתה הלוטים של שיראז.⁶² חברי קבוצה זו השתתפו השתתפות פעילה במעשי האלימות והעניקו להם את אופיים המהפכני. מי היו אפוא חברי קבוצה זו בשיראז? מה ייחד אותם? ומה היה תפקידם במחאות העירוניות? קשה להגדיר מי הם הלוטים. המקורות השונים ששימשו במחקר זה, מערכיים ופרסיים כאחד, מייחסים את הכינוי 'לוטים' לכמה קבוצות חברתיות בעלות מאפיינים ודפוסי פעולה דומים. הקבוצה הראשונה היא בדרנים ואמנים: לוליינים, שומרי חיות קרקס, בדרנים, להטוטנים, בובנאים, ליצנים, מתאבקים, רקדנים, זמרים ושחקנים. אולם אף על פי שהם כונו לוטים, מרביתם לא השתתפו במעשי האלימות החברתית בעיר, ולפיכך הם אינם מעניינו של מחקר זה (Waring 1807: 55; Floor 1971a: 103). עם זאת, מיקומם בתחתית הסולם החברתי בעיר, חריגתם מגבולות המוסכמה

60 התושבים הסתפקו בשלב זה במעשי ביזה בלבד: שוד בתי כנסת וכנסיות, בתים ורכוש. בינינג היה עד להתפרעות של תושבי העיר המוסלמים ברובע היהודי בעיר, שבמהלכה נפרץ בית הכנסת ונכזזו בתים של יהודים, ראו: Binning 1857, Vol. 1: 270-271.

61 פסאי ריווח שבמהלך המהומות ב-1844 שהו קואם אל-מלך ונכבדים אחרים בטהראן, אך הם שמרו על קשר הדוק עם האוכלוסייה בעיר כעזרת אנשיהם, ראו: פסאי 1894/5, חלק 1: 299.

62 למידע כללי על הלוטים ועל מעמדם בעיר האיראנית, ראו: Floor 1971a.

החברתית המושתתת על האסלאם ותרבות ההתרסה שלהם נגד בעלי השררה,⁶³ אפיינו גם קבוצות אחרות שכונו לוטים.

למטיילים בריטים שעברו באזור לא היה ספק שהלוטים הם גנבים ופורעי חוק וסדר, בריונים, הולכי בטל וחסרי מצפון.⁶⁴ גם הנציג הבריטי המקומי בשיראז ממשפחת נואב הנכבדה תיאר את הלוטים בקביעות, למעט חריגות ספורות, כעבריינים וכפורעי סדר. עם זאת, יש לזכור שהמטיילים הבריטים, כמו הנציג הבריטי, היו בני המעמד הגבוה. הם ייצגו את עמדתם של בעלי הרכוש וראו בכל איום של עניי העיר על הסדר החברתי-הפוליטי הקיים מעשה בריונות. אמנם כמה מהלוטים השתתפו במעשי פשע בעיר, מעשים שבוצעו בדרך כלל על ידי ארגוני פשע שפעלו בעיר כל השנה וכונו 'אובאש',⁶⁵ אך להבדיל מחבורות הפשע העירוניות, מרביתם של הלוטים היו שומרי חוק רוב ימות השנה, חלק בלתי נפרד מהחיים האורבניים בשיראז ובעלי מודעות חברתית ופוליטית.⁶⁶ במקורם היו הלוטים דרווישים ומיסטיקנים, אנשים צעירים ורווקים שחיפשו עתיד טוב יותר ופעלו לטיהור הנשמה ולמען הצדק. הם קידמו ערכים של גבורה, אדיבות ונאמנות, חיו בקבוצות ובילו יחדיו. הם הושפעו מהגיבורים הספרותיים (פהלואן) של הלוחמים בשאהנאמה של פירדוסי: רסתאם וסהראב.⁶⁷

הופעתם של הלוטים בשיראז הייתה קשורה קשר הדוק לדיכוי כלכלי קשה, לחוסר צדק חברתי ולאבטלה בשכבות העניות בעיר. מרביתם אכן הגיעו מקרב עניי העיר והם היו בדרך כלל מובטלים או חסרי תעסוקה קבועה; מקצתם עבדו בימים כעבודות זמניות, בדרך כלל כעבודות כפיים, כמו גננות, וכלילות השלימו את הכנסתם בגנבות. ב-1853 הבחין הנציג הבריטי בשיראז ביכולתם להעמיד פנים ולאמץ זהויות משתנות. הוא שם לב, למשל, שלשיירה של תהמסאף מירזא, המושל החדש שהגיע

63 אנשי הדת הוקיעו בידור ומוזיקה בטענם שהם עלולים לפגוע בהתנהגות המוסרית, לעודד מחשבות רעות ולערער אפוא על הסדר (הנאם) הציבורי. הברונים, אף על פי שלפעמים היו מוסלמים אדוקים, נהגו לבטא לעתים דעות מגוונות, לא-אורתודוקסיות ומנוגדות לדעתם של אנשי הדת.

64 ראו למשל: Binning 1857: 273; Usscher 1865: 511; Mounsey 1872: 218.

65 מקצת מהפושעים המקצועיים היו מהגרים עניים מכפרי הסביבה ומהשבטים; הם הגיעו לעיר למצוא פרנסה, אך לנוכח האפשרויות הכלכליות המוגבלות פנו לפשע. רימונד הבחין בכנופיות דומות של בריונים שפעלו בקהיר בתקופה של משברים כלכליים, ראו: Raymond 1968: 111.

66 ארגוניהם היו צאצאיהם הישירים של העיארון והפתורה (או: פתיאן) הימני-ביניים — ארגונים עממיים או תנועות עירוניות, שפעלו בין היתר 'לשמור על שמם הטוב של התושבים ולהגן על החלשים'. ראו: Cahen 1958.

67 השוו: Lapidus 1984: 155.

אז לעיר, הצטרפו עניים, חסרי מזון ובגדים שהציגו עצמם כרובאים, משרתים וכדומה (FO 248/150: Shiraz Agent, 15.10.1853). במקרה אחר באותה שנה, הרג לוטי פקיד שהיה אחראי על הסדר הציבורי, ואחר כך הציג עצמו כ'מכובד' והשיג משרה אצל פקיד בריטי באספהאן (FO 248/138: Shiraz Agent, 14.3.1850).

מבחינה של מידת אדיקותם הדתית עולה שה'לוטים' של שיראז נטו להשתכר ולהמר יותר מבמקומות אחרים באיראן. תעשיית היין החשובה בשיראז ובסביבתה בוודאי תרמה לכך. ואכן, 'לוטים' שיכורים ותקריות אלימות בין שיכורים היו שכיחים בשיראז. בשנים 1845 ו-1848, למשל, פרצו מהומות בפונדקים בעיר ונהרג בהן אדם אחד (FO 248/113: Shiraz Agent, 4.1.1845; FO 248/129: 29.1.1845), ובשנת 1849 הועמד לדין אחד מראשי הרובע בעיר מכיוון שלא מנע אלימות של לוטים שיכורים.⁶⁸ מהומות שיכורים היו בשיראז גם לאחר מכן, והן הצביעו על תעוזתם של הלוטים לצאת בגלוי נגד מוסכמות חברתיות-דתיות, תעוזה המחזקת במידת מה את ההנחה שרשתות חברתיות של חכמי הלכה אסילים לא היו כה חזקות בשיראז, ושהשפעת אנשי הדת על הלוטים עדיין לא הייתה רבה כמו במקומות אחרים.⁶⁹

מבחינה ארגונית התחלקו הלוטים לחבורות או לקבוצות סגורות על בסיס קשרים שבטיים ואתניים והשתייכות לשכונה או לרובע. לכל חבורה היו קודים מיוחדים משלה. נאמנותם הבולטת של החברים לקבוצה באה לידי ביטוי בלבושם המיוחד ובהופעתם החיצונית הפרובוקטיבית, אשר הכדילו אותם משאר האוכלוסייה.⁷⁰ יתרה מזו, האחוזה בין חברי הקבוצה הביאה אותם לעתים קרובות להתחרות אפילו אלה באלה, 'אך נוכח גורם שלישי התנהגו כגוף אחד'. החשאיות סביב ארגונם, השפה הסודית שדיברו בה ביניהם והדרך המיוחדת שהגו בה מילים הביאה את בינינג, מטייל בריטי, להאמין ש'הם בעלי ארגון סודי כמו הבונים החופשיים' (Binning 1857, Vol. 1: 273).

בראש כל כנופית לוטים עמד מנהיג נבחר, 'לוטיבאשי', שהיה בדרך כלל מבוגר משאר חברי הכנופיה ולפעמים בן מעמד חברתי גבוה יותר (Fathi 1979: 58). המנהיג ברר בסכסוכים בין הכנופיה שלו לבין כנופיות אחרות, ולפעמים השיג עושר רב ויוקרה. למשל, בשנות החמישים התעשר אחד מהלוטיבאשי של שיראז מרכישת

68 להגנתו אמר שמניעת שתייה והימורים תפגע באוצר הציבורי ותגרום לאובדן הכנסה חשובה. הוצאתו להורג נמנעה בעקבות התערבות ציבורית והוא הוענש במלקות בלבד, ראו: FO 248/138: 4.5.1849.

69 באספהאן, למשל, מעשים כאלה לא היו נפוצים, ולוטים רבים נכללו ברשתות החסות של אנשי הדת, ראו: Martin 2005: 79.

70 הלוטים לבשו לבוש מיוחד בעיקר בסוף המאה, כשהמצב הכלכלי השתפר. בתקופה הנידונה לבשו העניים בגדים זולים.

אדמות וכפרים, ובכספו החדש השתמש לניהול אורח חיים מכובד של מוסלמי אדוק.⁷¹

מחוץ לקבוצה הייתה נאמנותם של הלויים נתונה לרובע. קשרי המשפחה, השבט, הרת או המוצא המקומי שאפיינו את הרובע, יצרו ללא ספק תחושת אחווה, והלויים הרגישו צורך לעזור זה לזה בעת מצוקה או איום. ההזדהות עם הרובע התחזקה במיוחד בעת טקסים דתיים, חגים ואירועים משפחתיים שצוינו בציבור (נישואין או אבל). במקרים אלו, בשעה שהשתתפו בתהלוכות ברחוב, נהגו הלויים להכות את אנשי הרבעים האחרים.⁷² הלויים הגנו על הרובע שלהם מפני עושה, ולפעמים המניע שלהם לפעול באלמות כלפי רבעים אחרים היה נקמה. ב-1850 למשל יצאו תושבי רובע סנג'י סיאה לנקום בלויים מרובע אחר, ולמרות ניסיונותיהם של בכירי העיר למנוע את העימות, נמשך הסכסוך האלים כמה שבועות (FO 248/138: Shiraz Agent, 14.3.1850).

הלויים היו נאמנים גם לחלוקת הרבעים בין ה'חידארי ח'אנה' ל'נעמתי ח'אנה', לויטי שעבר להתגורר ברובע מתחרה היה חייב להצטרף לקבוצה החדשה. כמהומות בעיר ב-1844 למשל, היו הלויים של שיראז מעורבים בכמה קרבות קשים בין חידארי לנעמתי. שני הצדדים זרקו אבנים זה על זה מאמצע היום ועד השקיעה, עד שהוכסו הנעמתיים (FO 248/113: Shiraz Agent, 11.12.1844).

מקום מפגש מרכזי של הלויים היו מועדוני הספורט בעיר.⁷³ הפעילות הספורטיבית של הלויים נועדה לחזק את הגוף והייתה חלק מחיזוק הדימוי שלהם, דימוי של מגני הקהילה כנגד העושה של השלטונות. בהנהגתו של מנהיג בעל התואר פִּיש פִּשְׁנָאָה, הם השתתפו בסוגים שונים של התעמלות והיאבקות. את הלויים אפיינה עוצמה גופנית, וכך נקשרה הפעילות הגופנית למוסר, לגבורה ולכוח עמידה, ועוררה בקרבם את האידאליזם עתיק היומין של ה'אביר' (ג'ואנמרד) – המגן על החלש ונאבק בעושה ובאי-צדק.

הלויים נפגשו גם בבתי הקפה ברובע – מקומות שהיו מקושטים בתמונות של קדושים שיעים, וסיפרו על מעשי הגבורה של האמאמים השיעים ושל גיבורי הספרות האיראנית העתיקה שהיו מקורות השראה לשומעים. סיפורי הגיבורים סופרו בלהט רב וייצגו את ערכיו של האיש הפשוט. מרביתם היו סיפורי גבורה של עלי, תיאורים של

71 נראה שמונסי התכוון לחאג' רזא קאסי, שזכה להגנתו של נאסר אל-מלך, פקיד בכיר בשיראז, ומאוחר יותר הגיע לטהראן כשבאמתחתו המלצה (אסתישאד נאמה) שהעידה שהוא אדם טרם ומכובד, ראו: Mounsey 1872: 218.

72 בדומה לזֶנֶר הממלכים שרצחו גובי מסים וחסמו רחובות, ראו: Lapidus 1984: 156.

73 ראו לעיל הערה 23.

קרב כרבלא', של אירועי העאשורא' ושל סיפורי הקרבות של רסתאם (גיבור ספרותי) נגד מתנגדיו. בתי הקפה היו קשורים למועדוני הספורט ואת שני המוסדות פקד אותו חוג לקוחות. מוסדות אלו חיזקו את האופי הדתי והמוסרי של הקהילה והיו אחראים להפצת אתוסים של אומץ לב ואבירות. ואכן, יש עדויות שהלוטים בשיראז ניסו לחקות את עלי, את רסתאם ואת כאוה הנפת. כמוהם הם תקפו את עשירי העיר, הגנו על תושבים מפני שרירות לבם של החיילים הצפוניים ושל פקידי העירייה, ובאחד המקרים אף הרגו את הפקיד האחראי על המשטרה, שנודע כסחטן (FO 248/129: Shiraz Agent, 27.9.1848).

מנקודת מבטם של עניי העיר, לנוכח חוסר הצדק החברתי הייתה האלימות נגד העשירים מוצדקת בחלקה. כך, למשל, בעיניים מקומיות הצדיק הפער הגדול בשירותי הרפואה בין העשירים והמכובדים לעניי העיר את מעשי השוד והגזל של רופאי העיר. בשלהי 1844 שדרו הלוטים רופא לאחר שהצליחו לשכנע אותו באמתלת שווא להצטרף אליהם לביקור חולים (FO 248/113: Enc No. 8, 4.1.1845). זמן קצר לאחר מכן פגשו לוטים 'רופא מכובד ולבוש היטב' רכוב על פרד שחזר מביתו של קואם אל-מלך. הם הורידו אותו מהפרד באומרם: 'בן כלב, עד מתי אתה תרכב, ואנו נלך יחפים?' ולאחר מכן הפשיטוהו מבגדיו ושדרו אותו (שם, 24.12.1844). גם בשלהי 1848 נמסר על מעשי שוד נגד עשירי העיר ועל ביזה של חנויות הסוחרים (FO 248/138: Shiraz Agent, 27.9.1848).

הלוטים אף פנו ישירות נגד העיליות ונגד בעלי השררה, שנראו בעיניהם עושקים ולא צודקים. כך, ב־1850 הכה אחד מהם את אחד ממשרתי המושל, ואחר תפס פקיד (מירזא) מטעמו של האלח'אני של הקשקאי והכה אותו משום שגבה מסים מכפר שלא היה באזור הגבייה שלו (FO 248/113: Enc No. 8, 15.2.1850). בשנות השישים, על רקע מחסור במזון, סילקו הלוטים מהעיר את האלח'אני שהסתכסך עם נפח מקומי באחד השווקים, עלו על גגות הבתים וזרקו אבנים על הפקידים שהתקרבו אליהם. הלוטים נרגעו רק לאחר שהתערבו אמאם ג'מעה וחכם הלכה בכיר אחר, ובעיקר לאחר שהגיע מברק מטהראן שאישר את פיטוריו של קואם אל-מלך, שהלוטים האשימו אותו בהעלאת מחירי הלחם (FO 60/290: Shiraz Agent, 11.8.1865).

תעוזתם הרבה של הלוטים הייתה מרשימה גם לנוכח העונשים הקשים שקיבלו מהממשל. ב־1839 ניסו הרשויות לתפוס ולעצור לוטי שהשתתף במהומה בעיר וברח מאימת העונש הצפוי לו מן המושל (FO 248/99: Shiraz Agent, 12.6.1940). התמיכה העממית שהלוטים זכו לה וקשריהם ההדוקים עם הקהילה העירונית, מספקים הסבר מסוים לאומץ לבם ולתעוזתם הרבה. בשלהי 1844 פרצו בעיר מהומות, ולוטים רבים שהשתתפו בהן ברחו מן העיר בגלל נחישותו של המושל להענישם. משלחת צבאית יצאה לעצור אותם, אך אף על פי שבמעשיהם הפליליים היו בין השאר שוד, ביזה, שכרות ורצח, התקוממה האוכלוסייה העירונית ואיימה לסלק את

המושל אם לא יקרא לחייליו לחזור (FO 60/112: Enc No. 1, 3.1.1845). מאוחר יותר, לאחר שכמה מהם נכלאו, הצליחו קרוביהם להביא לשחרורם (Shiraz Agent, 7.4.1845). תקריות אלו מוכיחות שהלוטים נהנו מהגנתן של משפחותיהם, שככל הנראה הרוויחו מפעילותם הפלילית, ושבעיני רבים בעיר מעשיהם הפליליים נחשבו לצודקים.

סביר להניח שמודעות חברתית זו של הלוטים הייתה אחד הגורמים המרכזיים שמשכו לשורותיהם תושבים נכבדים מקרב תושבי שיראז: בעלי מלאכה, סוחרים ואפילו בעלי תפקידים מקומיים (Binning 1857, Vol. 1: 273; פסאי 1894/5, חלק 1: 295).

אם כן, הלוטים היו גורם מרכזי ב'פוליטיקה מלמטה': הם ייצגו את האינטרסים של תושבי הרובע שלהם, הגנו על החלשים וקידמו צדק חברתי בעתות של מצוקה קשה. הם חשבו את עצמם למגנים על הכלכלה המוסרית של התושבים מפני הרשויות, ותפסת עולמם הדיכוטומית, שחילקה את העולם לעושים ולנעשקים, העניקה להם לגיטימציה לפעול במערכת הציבורית, לעתים באלימות, וליהנות בכל זאת מתמיכה עממית רחבה.

עם זאת, בזמנים רגילים קשרו מרבית הלוטים קשרים עם העילות הפוליטיות ועם הנכבדים המקומיים ומקצתם היו חברים ברשתות החסות שלהם. הקשרים האלה השתלמו לשני הצדדים: הפוליטיקאים והנכבדים המקומיים ניצלו אותם כדי להגביר את השפעתם בעיר וכדי לפגוע ביריבים פוליטיים או במתחרים עסקיים, ואילו ללוטים הם אפשרו להגביר את כוח המיקוח שלהם מול הרשויות ולקדם אינטרסים עממיים. ב-1839 למשל, דיווח פסאי שמיראז ג'עפר סואדכה, פקיד מקומי בכיר שהיה מסוכסך עם פרמאנפרמא השני ועם הווזיר שלו, מירזא אחמד ח'אן, עודד את הפשיעה בעיר כדי להביך את השלטון המקומי וכדי לערער את מעמד הווזיר (Fasai 1972: 262). סביר להניח שהפקיד גמל ללוטים שביצעו את מעשי הפשע האלה בטובות הנאה כלשהן. עדויות אחרות מאשרות שללוטים היו קשרים חברתיים גם עם פקידים מקומיים אחרים בממסד הקאג'ארי בעיר. פקידים אלו תמכו בפעילות הלא-חוקית בעיר ובתמורה זכו בחלק מהרווחים.⁷⁴

קואם אל-מלכ עצמו חבר ללוטים באופן גלוי והדוק הרבה יותר, ובעזרתם שלט בעיר וקידם את תכניותיו הפוליטיות. בדצמבר 1848, למשל, שלח חבורה של לוטים בראשות 'פרים חסין ח'אן, אחד מנכבדיהם', לתקוף את הכפר השכן מסג'ד ברדי. הכפר היה אז, ככל הנראה, בראשות משיר אל-מלכ, יריבו הפוליטי של קואם

74 ב-1849 חשף בהראם מיראז, המושל דאז, הון גדול שגרפו פקידים מקומיים מזנות, מהימורים וממעשי פשע אחרים, ראו: FO 248/138: Shiraz Agent, April 1849.

אל-מלך, והוא הותקף משום שתושביו של הכפר לא סרו למרותו של קואם אל-מלך ולא תמכו בו במהומות באותה שנה (Shiraz Agent, 30.12.1848: FO 248/138). גם במקרה אחר הוכיח קואם אל-מלך את השפעתו הרבה על שכבה זו: בשלהי 1848 הפסיקו הלוחים בהוראתו את פעילותם האלימה לתקופה קצרה בתמורה למזון (FO 248/132: Shiraz Agent, 29.1.1848). יתרה מזו, כפי שנאמר כבר, רבות מהמהומות בעיר בשנות הארבעים פרצו בהשפעת הפוליטיקאי הבכיר של שיראז על הלוחים. אף על פי שבאופן רשמי היה קואם אל-מלך אחראי לדיכוי, הלוחים שימשו בידו קלף מיקוח חשוב וסייעו לו לחזק את מעמדו האישי ואת יוקרתו אל מול המושל מבית קאג'אר. בריתם עם נכבדי העיר אפשרה ללוחים לזכות בתמיכה כלכלית ולהמשיך בפעולותיהם הפליליות נגד בעלי הרכוש בעיר, נגד מתחריו של קואם אל-מלך ונגד מי שלא השתתפו במשחק הפוליטי, אם כי הם עשו זאת במסגרת כללים מוסכמים (FO 248/138: Shiraz Agent, 15.2.1850).

לסיכום, הלוחים היו שכבה חברתית רחבה, ומכיוון שהיו בה מרכיבים שונים בעלי אותו שם, קשה להגדיר אותה במדויק. בין הלוחים היו מי שהיו אנשים הגונים ביום ושודדים בלילה, אך גם מי שהיו מובטלים ופושעים גם ביום וגם בלילה. אם כן, הגיוון בקרב הלוחים מקשה להבחין בין פושעים מקצועיים לבין אחרים שהיו חלק מהמרקם החברתי המקומי ועסקו בפשע רק לפרקים, כמחאה חברתית. עם זאת, אפשר לקבוע בוודאות שרוב הלוחים היו עניים וחסרי תעסוקה קבועה, אך לא כל העניים היו מאורגנים ברשתות החברתיות של הלוחים. מעטים, בדרך כלל מקומיים בני העיר שנהנו מתמיכה משפחתית ולא מהגרים מהכפרים ומהשבטים מהסביבה, אימצו לעצמם אורח חיים של לוחים. אמנם הלוחים התארגנו כדי שיוכלו להשפיע על החיים הפוליטיים בעיר ולהיות חלק מהסדר החברתי-פוליטי, אך הם לא נהנו ממבנה ארגוני ממוסד, כמו המאפייה הסיציליאנית או אפילו כמו ארגונים דומים בכרבלא' באותה תקופה (Cole 1986: 116-120).

יותר מכול היו הלוחים בעלי זהות שיעית. הם שאבו את השראתם מעלי ומהאמאים השיעים, וכמו הפתוה ההיסטוריים,⁷⁵ הם הושפעו גם מגיבורים ספרותיים איראניים שנחקקו היטב בזיכרון הקיבוצי. אמנם אופיים של הלוחים היה מדרני והם יצאו נגד המוסכמות החברתיות של העיליות, אך הם חשו מחויבים לקודים התרבותיים המקומיים של השכבות הנמוכות. לכן, בשעה של מצוקה כלכלית ושל אי-צדק בלתי נסבל, דימו עצמם לעלי או לרסתאם ויצאו להגן על הקהילה מפני פקידים עריצים.⁷⁶

75 ראו הערה 66.

76 חשוב לציין, שאמנם בעיני עצמם, ובעיני חלק גדול מהאוכלוסייה העירונית, בעיקר העניים, היו הלוחים מעין 'דובין הודים' המחלקים מחדש את הרכוש הציבורי בשם הצדק, אך בעיני משקיפים זרים ובעיני בעלי הרכוש בעיר הם היו גנבים אופורטוניסטים שערערו את יציבות הסדר החברתי, ראו: Floor 1971a; Fathi 1979.

כאמור, האוכלוסייה הענייה העריכה זאת וסמכה על הלוטים, שרובם היו צעירים, שידאגו לאינטרס הציבורי ויאבקו בעושה ובאי-הצדק של בעלי השררה. ואכן, הלוטים ניצלו את כושר המיקוח שלהם מול הרשויות כדי לקדם לא רק אינטרסים אישיים או קבוצתיים אלא גם אינטרסים של הקהילה: ההפגנות והמחאות שיזמו הלוטים לחצו על הרשויות להיענות לתביעותיהם. ההפגנות ומעשי האלימות פרצו, בדרך כלל, בזמן חגים דתיים ובמהלך טקסי העאשורא' או יכלו הלוטים להרגיש שהם שותפים פעילים במאבקם של עלי וחסין נגד אי-הצדק. במציאות זו היה קשה לשליטים ולפוליטיקאים מטהראן ומבית, לכפות את סמכותם לחלוטין, והם נאלצו להתפשר עמם ולקבל לפחות מקצת מתביעותיהם. כך נהפכו הלוטים מבריונים ועבריינים למכשיר מרכזי לכפיית צדק חברתי וכלכלה מוסרית ולחלוקה מחדש של העושר בחברה שסבלה מפערים חברתיים גדולים ומחוסר צדק משווע.

סיכום ומסקנות

בימי מוחמד שאה (1835-1848) התאפיין המערך הפוליטי בשיראז בתחרות, במאבק כוח ובמשא ומתן מתמשך בין הממשל המרכזי ונציגיו לבין נכבדים מקומיים חזקים. שתי קבוצות עיקריות ניהלו את הפוליטיקה בשיראז: האחת, מושלים (בדרך כלל נסיכים) מבית קאג'אר, שביקשו בעיקר לגבות מסים כדי להחזיר את השקעתם; והאחרת, נכבדים מקומיים, שביקשו לשמר את מעמדם החברתי ולזכות בכוח פוליטי מקומי ולאומי. כוחה של קבוצת הנכבדים המקומיים בשיראז עלה על רקע מלחמת הראת והשינויים הכלכליים בדרום. שיתוף הפעולה בין שתי קבוצות ה'פוליטיקאים' האלה, או היעדרו, יצרו את השיטה הפוליטית בעיר הדרומית, ואפיינו במידה רבה את החיים הפוליטיים בה. ב'פוליטיקה מלמעלה' בשיראז בדרך כלל נשאו ונתנו הצדדים השונים על השפעה ועל שליטה, ונאלצו להתפשר זה עם זה כדי להבטיח את המשך הדומיננטיות שלהם בחיים העירוניים. במאבקים אלו השפיעו הנכבדים המקומיים השפעה עמוקה על גורמים שונים בעיר, הם הפגינו כישרון פוליטי וניצלו את קשריהם עם טהראן. מעל כולם בלט קואם אל-מלכ, שבשלהי התקופה הנדונה היה האדם החזק ביותר בעיר ולרשותו עמדו רשת רחבה של בני חסות מקרב עניי העיר ונכסים כלכליים בשיראז ומחוצה לה.

שיטה פוליטית זו, כך מתברר, לא ענתה תמיד על צורכי האנשים העמלים שומרי החוק. מכיוון שחסרו מוסדות ייצוגיים, ההתארגנויות המקצועיות (הגילדות, האיגודים המקצועיים וכדומה) היו חלשות והאנשים הפשוטים היו רגישים לשינויים כמצב הכלכלי ובמבנה התעסוקה, הצליחו אנשי השוק והלוטים להתנתק מהמרחב הפוליטי, שנשלט בידי העיליות, ולקדם את מטרותיהם שלהם. הם ניצלו את הסכסוכים

הפנימיים המתמשכים בין חברי העילית השלטת ואת רגישותו של השלטון החלש בטהראן לאתוס של השושלת ולהבטחת השקט והיציבות בממלכה (דולת), והשתתפו ב'פוליטיקה מלמטה' כדי לקדם עקרונות של צדק חברתי וכלכלה מוסרית.

ואכן, בנסיבות היסטוריות מסוימות, בעקבות המתחים האתניים השבטיים עם העילית 'הצפונית' ותסכולם המתמשך מהמצב הכלכלי ומעושי המושלים, יצאו התושבים למחאות אלימות בשם עיקרון הצדק האסלאמי ובשם זכות הנתינים לפרנסה הוגנת. המחאה אפשרה לכפופים, שלא זכו לייצוג הולם במערך הכוח המקומי, להשתתף השתתפות פעילה בחיים הפוליטיים בעיר ולהיות חלק בלתי נפרד מארגון חברתי מורכב יותר, במגבלות הסדר החברתי העירוני הקיים. כשהיה המצב בלתי נסבל, לא נותרה לבני העיר ברירה אלא למחות ולהשתמש באלימות כדי להבטיח את האינטרסים שלהם.

במהומות אלו הפגין הציבור (ובעיקר אנשי השוק והלוטים) כושר ארגון ופעולה שהתבסס בעיקר על קשרים בלתי רשמיים ועל סולידריות של הרובע, וכן על רצון ועל יכולת להשתחרר משליטתם של הנכבדים המקומיים ולפעול באופן עצמאי. ואכן, ההחלפה התכופה של מושלים, ביטולי הגזרות וההקלות במסים ובמחירי הלחם, הם עדות ברורה לחולשת השלטון המרכזי ולהשפעת קבוצות חברתיות אלו על המערכת הפוליטית.

כל אלו בלטו במיוחד בשלהי שנות השלושים. אז, על רקע מלחמת הראת, המשבר הכלכלי הקשה והניצול הבלתי נסבל, הצליחו קבוצות ההמון להניח למחלוקות הפנימיות ביניהן ולדמיין את עצמן כמעמד. גברים ונשים יצאו לרחובות נכונים להקריב את עצמם ומאמינים שהם מגנים על הכלכלה המוסרית ועל הערכים השיעיים בשם הקהילה.⁷⁷ במקרים אחרים ובנסיבות אחרות הם נשאו ונתנו עם הרשויות, התריסו נגד סמכותן והוכיחו בכל פעם מחדש כושר הישרדות יוצא מהכלל במערכות הפוליטיות והחברתיות שהיו בשליטת העליות.

עם זאת, כל עוד החיים הפוליטיים בעיר התנהלו על פי דפוסים אלו, לא סיכנו ההמונים את השיטה הקאג'ארית ה'דכאנית' סכנה של ממש, ולא איימו איום אמיתי על הסדר הפוליטי. אחדות וקונצנזוס בקהילה העירונית הושגו רק לעתים רחוקות, בדרך כלל בשעה של משבר כלכלי, ניצול בלתי נסבל וחולשה זמנית של הרשויות והעליות המקומיות. גורמים רבים, ובהם — פיצול פנימי, השתתפות עירונית מוגבלת, היעדרים המוגבלים של המחאות ובעיקר הרשתות החברתיות הרדומות של הסוחרים הגדולים וחולשתם היחסית של חכמי ההלכה העצמאיים בתקופה זו — אפשרו לממשלה החלשה בטהראן לסכל, לפחות לזמן מה, את הפוטנציאל המהפכני של ההמון. נוסף על

77 השוו לפעילות ההמון העירוני באנגליה במאה השמונה-עשרה: Thompson 1971: 78.

כך, נעזרה הממשלה בעונשים, בטקטיקה של 'הפרד ומשול' ובכוחות הצבא השבטיים מצפון הממלכה, כדי למנוע מהמאבק המקומי לצאת מכלל שליטה.

ביבליוגרפיה

קיצורי שמות הארכיונים:

PRO Public Record Office
FO Foreign Office
IOR Indian Office Records

רשימת מקורות:

אדמיאת, מוחמד חסין, 1931. דלרנ־י תנגסתאן, טהראן: חמ"ל.
אהרונוב, משה, 1997. מברלנות לאינטגרציה: ההיסטוריה של מחוז פארס באיראן 1801-1880, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
אהרונוב, משה, 2009. 'פטרונים, משתפי פעולה וההמון: פוליטיקה, מחאה ו אלימות בעיר שיראז במחצית הראשונה של המאה התשע-עשרה', המזרח החדש מח: 74-100.
ארהאנלון, רוזלינד, תשס"ד 2004. 'שיקום הסובייקט, לימודי כפיפים והיסטוריות של התנגדות בדרום אסיה הקולוניאלית', ג'מאעה יב: 151-198.
אפזל, אל מלכ מירזא ע'לאם חסין, 1368. 'ספרנאמה-י אספהאן', בתוך: ס' עלי ראוד (עורך), דו ספרנאמה-י ג'ונב-י איראן, טהראן: חמ"ל.
זרכוב, אחמד בן אבי אל ח'יר, 1931/2. שיראזנאמה, טהראן: חמ"ל.
מסתופי, עבדאללה, 1946 [1324]. שרח-י זנדגאני-י מן: תארח-י אג'תמאעי ואדאר-י קאג'אריה, טהראן: חמ"ל.
סאסאני, מלכ ח'אן, 1958 ו-1966. סיסאתגראן-י דורה-קאג'אר, טהראן: חמ"ל.
פסאי, מירזא חסן, 1894/5. תאריח' פארסנאמה-י נאצרי, טהראן: חמ"ל.
פרצת שיראזי, מירזא מחמד נציר מירזא אקא, 1896/7. את'אר אל-עזם, בומבי: חמ"ל.
קפלן, סם, 2003. 'אתנוגרפיה פוליטית והיסטוריה פוליטית – דיון מתודולוגי (הערת מבוא למאמרה של ליוזה ודין)', ג'מאעה י: 111-115.
קפלן, סם, 2004. 'אודיסאה הודית: אסכולת ה-Subaltern, מהיסטוריה חברתית ללימודי תרבות', ג'מאעה יב: 135-149.

- Abrahamian, Ervand, 1968. 'The Crowd in Iranian Politics 1905-1953', *Past and Present* 41: 184-210.
- Abrahamian, Ervand, 1969. 'The Crowd in the Persian Revolution', *Iranian Studies* 2, 4 (Autumn): 128-150.
- Abrahamian, Ervand, 1974. 'Oriental Despotism: The Case of Qajar Iran', *IJMES* 5: 3-31.
- Abrahamian, Ervand, 1975. 'European Feudalism and Middle Eastern Despotism', *Science and Society* 12, 2: 129-156.
- Afshari, Mohammed Reza, 1983. 'The Pishivaran and Merchants in Pre-Capitalist Iranian Society: An Essay on the Background and Causes of the Constitutional Revolution', *IJMES* 15: 13-155.
- Amanat, Abbas (ed.), 1983. *Cities and Trade: Consul Abbott on the Economy and Society of Iran, 1847-1866*, London: Oxford University.
- Arjomand, Said Amir, 1981. 'The Shi'ite Hierocracy and the State in Pre-Modern Iran, 1785-1890', *Archives Europeene de Sociologie* 22: 40-78.
- Ashraf, Ahmad, 1983. 'Bazaar and Mosque in Iran's Revolution', *MERIP Reports* 113: 16-18.
- Atabaki, Touraj (ed.), 2007. *The State and the Subaltern: Modernization, Society and the State in Turkey and Iran*, New York: I. B. Tauris.
- Bakhash, Shaul, 1971. 'The Evolution of Qajar Bureaucracy, 1779-1879', *MES* 7, 2 : 139-168.
- Barbir, Karl K., 1980. *Ottoman Rule in Damascus, 1708-1758*, Princeton: Princeton University Press.
- Beck, Lois, 1986. *The Qashqa'is of Iran*, New Haven: Yale University Press.
- Bendix, Reinhard and Seymour Martin Lipset, 1966. *Class, Status and Power: Social Stratification in Comparative Perspective*, New York: Free Press.
- Binning, Robert. B. M., 1857. *A Journal of Two Years Travel in Persia, Ceylon, etc.*, 2 Vols., London: W. H. Allen Co.
- Bonine, Michael E., 1977. 'From Uruk to Casablanca: Perspective on the Urban Experience of the Middle East', *Journal of Urban History* 3, 2: 141-180.
- Brugsch, Heinrich Karl, 1862. *Reise der K. Preussischen Gesandtschaft nach Persien, 1860 und 1861*, Leipzig: J. C. Hinrichs
- Burke, Edmund and Lapidus, Ira M. (eds.), 1988. *Islam, Politics and Social Movements*, Berkeley: University of California Press.

- Chakrabarty, Dipesh, 2000. 'Subaltern Studies and Postcolonial Historiography', *Nepantla: Views from South* 1, 1: 9-32.
- Chattejee, Partha, 1983. 'Peasant Politics and Historiography: A Response', *Social Scientist* 11, 5: 58-65.
- Cahen, Claude, 1958. 'Mouvements Populaires et Autonomisme Urban dans L'Asie Musulmane du Moyen Age', *Arabica* 5: 225-250.
- Cole, Juan Ricardo and Moojan Momen, 1986. 'Mafia, Mob and Shiism in Iraq: The Rebellion of Ottoman Karbala, 1824-1843', *Past and Present* 112: 112-143.
- Cole, Juan Ricardo I., 2002. *Sacred Space and Holy War: The Politics, Culture and History of Shi'ite Islam*, London: I. B. Tauris.
- Cronin, Stephanie (ed.), 2007. *Subaltern and Social Protest: History from Below in the Middle East and North Africa*, London: Routledge.
- de Bode, Clement Augustus, 1845. *Travels in Luristan and Arabistan*, London: J. Madden and Co.
- Enayat, Anna, 1970. 'The Problems of Imperialism in Nineteenth Century Iran', *Tahqiqat E-Eqtesad* 8: 141-159.
- English, Paul Ward, 1966. *City and Village in Iran: Settlement and Economy in the Kirman Basin*, Madison: University of Wisconsin Press.
- Farmayan F., Hafez, 1976. 'The Use of Quantitative Research in the Social and Economic History of Iran', in: H. Farmayan (ed.), *The Social Science and Problems of Development*, Princeton: n.p.
- Fasai, Hasan b. Hasan, 1972. *History of Persia under Qajar Rule* (Translated from Persian by Heribert Busse), New York and London: Columbia University Press.
- Fathi, Asghar, 1979. 'The Role of the Rebels in the Constitutional Movement in Iran', *IJMES* 10, 1: 55-66.
- Floor, Willem M., 1971a. 'The Luti – Social Phenomenon in Qajar Persia: A Reappraisal', *Die Welt des Islam* 13: 103-120.
- Floor, Willem M., 1971b. 'The Qalantar in Qajar Persia', *JESHO* 14: 253-268.
- Floor, Willem M., 1976. 'The Merchants Tujjar in Qajar Iran', *ZDMG* 126: 101-135.
- Gleave, Robert (ed.), 2005. *Religion and Society in Qajar Iran*, London and New York: Routledge Curzon.

- Guha, Ranajit, 1963. *A Rule of Property of Bengal: An Essay on the Idea of Permanent Settlement*, Paris: Moulton & Co.
- Guha, Ranajit, 1974. ‘Neel Darpan: The Image of Peasant Revolt in a Liberal Memory’, *Journal of Peasant Studies* 2, 1: 1-46.
- Guha, Ranajit, 1988a. ‘On Some Aspects of Historiography of Colonial India’, in: Ranajit Guha and Gayatri Chakravorty Spivak (eds.), *Selected Subaltern Studies*, New York: Oxford University Press, 37-44.
- Guha, Ranajit, 1988b. ‘The Prose of Counter-Insurgency’, in: Ranajit Guha and Gayatri Chakravorty Spivak (eds.), *Selected Subaltern Studies*, New York: Oxford University Press, 45-88.
- Gunes-Ayata, Ayse, 1994. ‘Clientelism: Premodern, Modern, Postmodern’, in: Luis Roninger and Ayse Gunes-Ayata (eds.), *Democracy, Clientelism and Civil Society*, London: Lynne Rienner: 19-28.
- Hambly, Gavin R. G., 1991. ‘The Traditional Iranian City in the Qajar Period’, in: Gavin R. G. Hambly, Peter Avery and Charles Melville (eds.), *The Cambridge History of Iran*, New York: Cambridge University Press, Vol. 7: 542-589.
- Hay, Douglas and Nicholas Rogers, 1997. *Eighteenth-Century English Society: Shuttles and Swords*, Oxford: Oxford University Press.
- Henty, G. A., 1902. *To Herat and Cabul: A Story of the First Afghan War*, London: Blackie and Son, Ltd.
- Hourani, Albert Habib and Stern, Samuel Miklos (ed.), 1970. *The Islamic city: a Colloquium*, Oxford: Cassirer.
- Hobsbawm, Eric. J., 1971. ‘Class Consciousness in History’, in: Istvan Meszaros (ed.), *Aspects of History and Class Consciousness: Essays*, London: Routledge & K. Paul.
- Hobsbawm, Eric J., 1997. *On history*, London: Weidenfeld & Nicolson, 5-21.
- Issawi, Charles, 1970. ‘The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route’, *IJMES* 1, 1: 18-27.
- Issawi, Charles (ed.), 1971. *The Economic History of Iran, 1800-1914*, Chicago: University of Chicago Press.
- Katouzian, Homa, 2003. *Iranian History and Politics: The Dialectic of State and Society*, London and New York: Routledge Curzon.
- Keshavarzian, Arang, 2007. *Bazaar and State in Iran: The Politics of the Tehran Marketplace*, Cambridge: Cambridge University Press.

- Khadduri, Majid, 1984. *The Islamic Conception of Justice*, Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Kinneir, John Macdonald, 1813. *A Geographical Memoir of the Persian Empire*, London: J. Murray.
- Lambton, Ann K. S., 1970. 'Islamic Society in Persia', in: Louise E. Sweet (ed.), *Peoples and Cultures of the Middle East: An Anthropological Reader*, New York: Natural History Press: 74-101
- Lapidus, Ira M., 1984. *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Loeb, Laurence D., 1977. *Outcast: Jewish Life in Southern Iran*, New York: Gordon and Breach Science Publishers.
- Lorimar, John Gordon, 1915. *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman and Central Arabia*, 2 Vols., Calcutta: Superintendent of Govt.
- Marcus, Abraham, 1989. *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century*, New York: Columbia University Press.
- Martin, Vanessa, 1989. *Islam and Modernism: The Iranian Revolution of 1906*, London: I. B. Tauris.
- Martin, Vanessa, 2005. *The Qajar Pact: Bargaining, Protest and the State in Nineteenth-Century Persia*, London and New York: I. B. Tauris.
- Morier, James Justinian, 1812. *A Journey Through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople in the Years 1808 and 1809*, London: Longman.
- Mounsey, Augustus Henry, 1872. *Journey through the Caucasus and the Interior of Persia*, London: Smith, Elder.
- Noushurvani, Vahid, 1981. 'The Beginnings of Commercialized Agriculture in Iran', in: Abraham L. Udovitch (ed.), *Islamic Middle East, 700-1900: Studies in Economic and Social History*, Princeton: Darwin Press.
- Oberling, Pierre, 1974. *The Qashqai Nomads of Fars*, The Hague: Mouton.
- Oliver, Guillaume Antoine, 2005 [1807]. *Voyage dans L'empire Othoman, L'Egypte et la Perse*, Paris: Adamant Corporation.
- Ouseley, William, 2005 [1819]. *Travels in Various Countries in the East, Most Particularly in Persia*, 3 Vols., London: BookSurge Publishing.
- Parsa, Misagh, 1989. *Social Origin of the Iranian Revolution*, New Brunswick and London: Rutgers University Press.

- Parson, Talcott, 1967. 'Social Classes and Conflict in the Light of Recent Sociology Theory', in: Talcott Parsons (ed.), *Essays in Sociological Theory*, New York: Free Press, 323-335.
- Perry, John R., 1979. *Karim Khan Zand: A History of Iran, 1747-1779*. Chicago: University of Chicago Press.
- Peterson, Samuel R., 1979. 'The Ta'ziyeh and Related Arts', in: Peter J. Chelkowski (ed.), *Ta'ziyeh, Ritual and Drama in Iran*, New York: New York University Press, and Tehran: Soroush Press.
- Picot, Henry Philip, 1897. *Persia: Biographical Note of Members of the Royal Family, Notables, Merchants and Clergy*, London (PRO).
- Raymond, Andre, 1968. 'Quartiers et Mouvements Populaire en Caire au VIIIème Siècle', in: Peter Malcolm Holt (ed.), *Political and Social Change in Modern Egypt*. London: Oxford University Press.
- Raymond, Andre, 1991. 'Soldiers in Trade: The Case of the Ottoman Cairo', *British Journal of Middle Eastern Studies* 18, 1: 16-37.
- Rapoport, Anatol, 1968. 'General System Theory', *The International Encyclopedia of the Social Science*, Vol. 15: 452-458
- Rich, Claudius James, 1836. *Narrative of a residence in Koordistan and on the Site of Ancient Nineveh: With Journal of a Voyage Down the Tigris to Bagdad; And an Account of a Visit to Shirauz and Persepolis*, 2 Vols., London: James Duncan.
- Royce, William R., 1981. 'The Shirazi Provincial Elite: Status Maintenance and Change', in: Michael E. Bonine and Nikki R. Keddie (eds.), *Modern Iran: The Dialectics of Continuity and Change*, Albany: State of New York University Press, 289-300.
- Scott, James C., 1976. *The Moral Economy of the Peasant: Rebellion and Subsistence in Southeast Asia*, New Haven, CT: Yale University Press.
- Scott, James. C., 1990. *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts*, New Haven: Yale University Press.
- Sheikholeslami, A. Reze, 1978. 'The Patrimonial Structure of Iranian Bureaucracy in the Late Nineteenth Century', *Iranian Studies* 11: 199-258.
- Stern, Henry, 1854. *Dawning of Light in the East: with Biblical, Historical, and Statistical Notices of Persons and Places Visited During a Mission to the Jews, in Persia, Coordistan, and Mesopotamia*, London: C. H. Purday.

- Thompson, Edward Palmer, 1971. 'The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century', *Past and Present* 50: 76-136.
- Thompson, Edward Palmer, 2001. 'History from below', in: Dorothy Thompson (ed.), *The Essential E. P. Thompson*, New York: New Press, 481-489.
- Ussher, John, 1865. *A Journey from London to Persepolis*, London: Hurst and Blackett.
- Waring, Edward Scott, 1807. *A Tour to Sheeraz, by the Route of Kazroon and Feerozabad*, London: T. Cadell and W. Davies.
- Watson, Robert Grant, 1860. *A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*, London: Smith, Elder.
- Wills, Charles James, 1883. *In the Land of the Lion and the Sun*, London: Macmillan.
- Wilson, (Sir) Arnold Talbot, 1916. *Report on Fars*, Simla: Government Monotype Press.
- Wolf, Eric R., 1966. 'Kinship, Friendship, and Patron-Client Relations in Complex Societies', in: Michael Banton (ed.), *The Social Anthropology of Complex Societies*, London: Tavistock Press: 1-22.
- Yapp, Malcolm E., 1975. 'The Modernization of Middle Eastern Armies in the Nineteenth Century: A Comparative View', in: V. J. Parry and Malcolm E. Yapp (eds.), *War, Technology and Society in the Middle East*, Oxford: Oxford University Press.